३५१२४ वेद

१-५६
२४

३५

दे. ना. कागज

000641

ना. म. ८२

Indira Gandhi National
Centre for the A

पु०सं०भा०वं० ३१५२४

॥श्री॥ ॥अथ॥ आरतिकप्रारंभ ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥१॥

श्रीगणेशायनमः॥ॐ॥भूमिमुपस्पृशेदग्नइळानमइळानमऋषिभ्योमंत्रकृद्भ्योमंत्रपतिभ्योनमो
वोअस्तुदेवेभ्यः।शिवानःशंतमाभवसुमृळीकासरस्वतिमातेव्योमसंदृशि॥भद्रंकर्णेभिःशृ
णुयामदेवाभद्रंपश्येमाक्षभिर्यजत्राः॥स्थिरैरंगैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेमदेवहितंयदायुः॥श
नइंद्राग्नीभवतामवोभिःशंनइंद्रावरुणारातहव्या॥शमिंद्रासोमासुवितायशंयोःशंनइंद्रापू
षणावाजसातौ॥स्तुषेजनंसुव्रतंनव्यसीभिर्गीर्भिर्मि सुम्नयंता॥तऽआगमंतुतइह
श्रुवंतुसुक्षत्रासोवरुणोमित्रोअग्निः।कयानश्चित्रआभुवदूतीसदावृधःसखा।कयाशचि
ष्ठयावृता॥कस्त्वासत्योमदानांमंहिष्ठोमत्सदंधसः।दृळ्हाचिदारुजेवसु।अभीषुणःसखी
नामविताजरितॄणां॥शतंभवास्यूतिभिः॥स्योनापृथिविभवानृक्षरानिवेशनी॥यच्छानःश
र्मसप्रथः।उद्दितःशुक्रियंदधे।तमहेमात्मनिदधे।अनुमामैत्विंद्रियं।मयिश्रीर्मयियशः।सर्व[illegible]
से१॥१॥

प्राणःसबलः।उत्तिष्ठाम्यनुमात्रीः।उत्तिष्ठंत्वनुमायंतुदेवताः।अदब्धंचक्षुरिषितंमनः।सूर्योज्यो
तिषांश्रेष्ठोदीक्षेमामाहिंसीः।तच्चक्षुर्देवहितंशुक्रमुच्चरत्॥पश्येमशरदःशतंजीवेमश
रदःशतं॥त्वमग्नेव्रतपाअसिदेवआमर्त्येष्वा।त्वंयज्ञेष्वीड्यः।भद्रंनोअपिवातयमनः॥
ॐ।शांतिः।ॐनमोब्रह्मणेनमः।ॐ॥अथमहाव्रतमिंद्रोवैवृत्रंहत्वामहान्भवद्यन्महान्भ
वत्तन्महाव्रतमभवत्तन्महाव्रतस्यमहाव्रतत्वंदेतस्याह्नआज्यंकुर्यादितिहैकआहुरेकमितिवै
वस्कितंप्रवोदेवायाग्नयइतिराद्धिकामोविशोविशोवोअतिथिमितिपुष्टिकामःपुष्टिर्वैविशःपुष्टि
मान्भवतीत्यतिथिमितिपदंभवतिनेतत्कुर्यादित्याहुरीश्वरोतिथिरेवचरितोराहुहेत्माहकुर्यादेव २
योवैभवतियःश्रेष्ठतामश्नुतेसवाअतिथिर्भवतिनवाअसंतमातिथ्यायाद्रियंतेतस्मादुकामं
मेवैतत्कुर्यात्स्वयधेतत्कुर्यादाग्नमवक्त्रहंतममित्येतंतृचंप्रथमंकुर्यादेतद्वाअहरीसतः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

संवत्सरमासतेनाग्च्छंतित एतेनुष्टुप्शीर्षाणस्त्र्यृचा भवंति ब्रह्म वै गायत्री वागनुष्टु
प् ब्रह्मणैव तद्वाचं संदधात्यबोध्यग्निः समिधा जनानामिति कीर्तिकामो होता जनिष्टचेत
नं इति प्रजापशुकामः ॥१॥ अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति सनाघकामो ग्निर्वा अन्नादश्वि
रतरमिव वा इतरे षाज्येष्वग्निमागच्छंत्यथेह मुखत एवाग्निमागच्छंति मुखतोन्नाद्यं श्नुते मुखतः म४
१प पाप्मानमपघ्नतेहस्तच्युतीजनयंतेति जातवेदं तस्माद्वा अग्नेयो यजमानो जायते तस्माज्जा
तवंतानि चत्वारि छंदांसि भवंति चतुष्पादा वै पशवः पशूनामवरुध्यै तानि त्रीणि छंदां
सि भवंति त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोका एषामेव लोकानामभिजित्यै तेद्विछंदसी भवतः प्रति
ष्ठाया एव द्विप्रतिष्ठो वै पुरुषश्चतुष्पादाः पशवो यजमानमेव तद्विप्रतिष्ठं चतुष्पात्सु प
शुषु प्रतिष्ठापयति ताः परागवचनेन पंचविंशति भवंति पंचविंशोयं पुरुषो दशाहस्त्या अं

गुल्यो दश पाद्या द्वावुरू द्वौ बाहू आत्मैव पंचविंशस्तमिममात्मानं पंचविंशं संस्कुरुतेथो पंचविं
शो वा एतदहः पंचविंश एतस्याह्नः स्तोमस्तत्समेन समं प्रतिपद्यते तस्माद्वे एव पंचविंशति भवं
ति तास्त्रिः प्रथमया त्रिरुत्तमयैकया न त्रिंशन्न्यूनाक्षरा विराडेन न्यूनेवैरेतः सिच्यते न्यूने प्राणा
न्यूनेनान्नाद्यं प्रतिष्ठितमेतेषां कामानामवरुध्या एतान्कामानवरुंधे य एवं वेद ता अभिसंप
द्यंते बृहतीं च विराजं च क्वंद्वे येतस्याह्नः संपन्नामघोनुष्टुभमनुष्टुब्वायतनानि त्याज्या
नि ॥२॥ गायत्रं प्रउगं कुर्यादित्याहुस्तेजो वै ब्रह्मवर्चसं गायत्री तेजस्वी ब्रह्मवर्चसी भवतीत्यो
ष्णिहं प्रउगं कुर्यादित्याहुरायुर्वा उष्णिगायुष्मान्भवतीत्यानुष्टुभं प्रउगं कुर्यादित्याहुः क्षत्रं वा अ
नुष्टुप् क्षत्रस्याप्त्या इति बार्हतं प्रउगं कुर्यादित्याहुः श्रीर्वै बृहती श्रीमान्भवतीति पांक्तं प्रउ
गं कुर्यादित्याहुरन्नं वै पंक्तिरन्नवान्भवतीति त्रैष्टुभं प्रउगं कुर्यादि त्याहुर्वीर्यं वै त्रिष्टुप्

Indira Gandhi National Centre for the Arts

||३|| वीर्यवान्भवतीत्याग्नं प्रउगं कुर्याद्यस्याहुर्जागता वै पशवः पशुमान्भवतीति तदु गायत्रमेव कु-
र्याद्ब्रह्म वै गायत्री ब्रह्मैतदहर्ब्रह्मणैव तद्ब्रह्म प्रतिपद्यते तदु माधुच्छंदसं मधु ह स्म वा ऋषिभ्यो
मधुच्छंदाश्छंदतीति तन्मधुच्छंदसो मधुच्छंदस्त्वमन्नं वै मधु सर्वं वै मधु सर्वे वै कामा मधु तद्य मा २
न्माधुच्छंदसं शंसति सर्वेषां कामानामवरुद्ध्यै सर्वान्कामानवरुंधे य एवं वेद तद्दैकाहिकं रू-
पसमृद्धं बहु वा एतस्मिन्नहनि किंच किंच वारुणं क्रियते शांत्या एव शांतिर्वै प्रतिष्ठैकाहः शांत्या ते ५
मेवतत्प्रतिष्ठायामंततः प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसति ||३||
वायवायाहि दर्शतेमे सोमा अरंकृता इत्येतद्वा अहरहर्यजमानाय च देवेभ्यश्चारंहास्मा एत-
दह भवति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसतींद्रवायू इमे सुता आ यातमुप निष्कृतमि-
ति यद्वै निष्कृतं तत्संस्कृतमाहास्येंद्रवायू संस्कृतं गच्छतो य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता

३२

||३||

शंसति मित्रं हुवे पूतदक्षं धियं घृताचीं साधंतेति वाग्वै धीर्घृताची वाचमेवास्मिंस्तद्दधाति य एवं
वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसत्यश्विना यज्वरीरिष इत्यन्नं वा इषो नाद्यस्यावरुद्ध्या आ या-
तं रुद्रवर्तनी इत्याहास्याश्विनौ यज्ञं गच्छतो य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसतींद्रा या-
हि चित्रभानविंद्रा याहि धियेषितेंद्रा याहि तूतुजान इत्या याह्या याहीति शंसत्याहास्येंद्रो
ह्रो ५ यज्ञं गच्छति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसत्योमासश्चर्षणीधृतो विश्वे देवास आ ग-
तेत्याहास्य विश्वे देवा हवं गच्छंति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसति दाश्वांसो दाशुषः
सुतमिति यदाह ददुषो ददुषः सुतमित्येव तदाह ददतिहास्मै तं काममेतं देवा यत्कामं शंसति य
एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसति पावका नः सरस्वती यज्ञं वष्टु धियावसुरिति वाग्वै
धियावसुर्वाचमेवास्मिंस्तद्दधाति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसति यज्ञं वष्टिति य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥४॥

दाहयज्ञंवहत्विसेवतद्दाहताःपराग्वचनेनैकविंशतिर्भवं त्येकविंशोयंपुरुषोदशह
स्त्याअंगुल्योदशपाद्याआत्मैकविंशस्तमिममात्मानमेकविंशंसंस्कुरुतेनास्त्रिःप्रथमया
त्रिरुत्तमयापंचविंशतिर्भवतिपंचविंशआत्मापंचविंशःप्रजापतिर्दशहस्त्याअंगुल्यो
दशपाद्याद्वाऊरूद्वौबाहूआत्मैवपंचविंशस्तमिममात्मानंपंचविंशंसंस्कुरुतेथोपंचवि
शंवाएतदहःपंचविंश एतस्यान्हस्तोमस्तत्समेनसमंप्रतिपद्यतेतस्मादेवपंचविंशति
र्भवंतिभवंति॥४॥इतिप्रथमोध्यायः॥आत्वारथंयथोतयइदंवसोसुतमंधइतिमरुत्वती
यस्यप्रतिपदनुचरौवैकाहिकौरूपसमृद्धौबृहद्वाएतस्मिन्नहनिकिंचकिंचवारणंक्रि
यतेशांत्याएवशांतिर्वैप्रतिष्ठैकाहःशांत्यामेवतत्प्रतिष्ठायामंततःप्रतितिष्ठंतिप्रतितिष्ठ
तियएववेदयेषांचैवंविद्वानेतद्धोताशंसतीदंन्हीयएहिहिप्रसूतिराशाचीभियेतऊ ॥४॥

श्री

क्षिनइत्यकंवाएतदहरुक्थवद्रूपसमृद्धमेतस्यान्होरूपंप्रैतु ब्रह्मणस्पतिरक्षावीरमिति
वीरवद्रूपसमृद्धमेतस्यान्होरूपमुत्तिष्ठब्रह्मणस्पतेसुवीर्यमितिवीर्यवद्रूपसमृद्धमेतस्यान्हो
रूपंप्रनूनंब्रह्मणस्पतिर्मंत्रंवदत्युक्थ्यमित्युक्थंवाएतदहरुक्थवद्रूपसमृद्धमेतस्या
न्होरूपमग्निर्नेतासवृत्रहेतिवार्त्रघ्नमिंद्ररूपमैं द्रमेतदहरेतस्यान्होरूपंत्वंसोमक्रतु
भिःसुक्रतुर्भूस्त्वंवृषावृषत्वेभिर्महित्वेतिवृषण्वद्वाइंद्रस्यरूपमैंद्रमेतदहरेतस्यान्होरूपंपि
न्वंत्यपोत्सनमिहेविनयंतिवाजिनमितिवाजिमद्वाइंद्रस्यरूपमैंद्रमेतदहरेतस्यान्होरू
पमथोउत्संदुहंतिस्तनयंतमक्षितमितिस्तनयद्वाइंद्रस्यरूपमैंद्रमेतदहरेतस्यान्होरूपंप्र
वइंद्रायबृहतेतदितियद्बृहत्तन्महन्महद्वद्रूपसमृद्धमेतस्यान्होरूपंबृहदिंद्रायगायते
तियद्बृहत्तन्महन्महद्वद्रूपसमृद्धमेतस्यान्होरूपंनकिःसुदासोरथंपर्यासनरीरमदि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥५॥

तिपर्यस्तवद्भातिमद्रूपसमृद्धमेतस्यान्होरूपंसुर्वोन्युगाथांळंसतिसर्वेषामन्हामास्यैसर्वेषामु
क्थानांसर्वेषांपृष्ठानांसर्वेषांशस्त्राणांसर्वेषांप्रउगाणांसर्वेषांसवनानां॥५॥१॥ॐसत्सुमे
जरितःसाभिवेगःसत्यद्रुतमितिशंसतिसत्यंवाएतदहःसत्यवद्रूपसमृद्धमेतस्यान्हो
रूपंतदुवासुक्तंब्रह्मवैवसुक्तोब्रह्मैतदहर्ब्रह्मणैवतद्ब्रह्मप्रतिपद्यतेतद्वाहुरथकस्माद्वा
सुक्तेनैतन्मरुत्वतीयंप्रतिपद्यतइतिनूहवाएतदन्योवसुक्तान्मरुत्वतीयमुदयछन्न
विव्यासेतितस्माद्वासुक्तेनैवैतन्मरुत्वतीयंप्रतिपद्यतेतदनिरुक्तंप्राजापत्यंशंसत्यनि
रुक्तोवैप्रजापतिःप्रजापतेराप्त्यैसहऌदिंद्रनिराहतेनैंद्रात्पानप्रच्यवतेपिबासोमम
त २ भियमुग्रतर्दइतिशंसत्यूर्वंगव्यंमहिगृणानइंद्रेतिमहद्वद्रूपंसमृद्धमेतस्यान्होरूपंतदु
भारद्वाजंभरद्वाजोहवाऋषीणामनूचानतमोदीर्घजीवितमस्तपस्वितमआससएते

॥५॥

नसूक्तेनपाप्मानमपाहततद्भारद्वाजंशंसतिपाप्मनोपहत्याउअनूचानोदीर्घजीवीतपस्वीसा
नीतितस्माद्भारद्वाजंशंसतिकयाशुभासवयसःसनीळाइतिशंसत्याशासतेप्रतिहर्यंत्यु
क्थेत्युक्थंवाएतदहरुक्थवद्रूपसमृद्धमेतस्यान्होरूपंतदुकयाशुभीयमेतद्वैसंज्ञानंसंनिसू त ३
क्तंयत्कयाशुभीयमेतेनहवाइंद्रोगस्त्योमरुतस्तेसमजानततद्यत्कयाशुभीयंशंसतिसं
ज्ञात्योएवतदायुष्यंतद्योस्यप्रियःस्यात्कुर्यादेवास्यकयाशुभीयमरुत्वाइंद्रवृषभोरणायेतिशं
सतीद्रवृषभइतिवृषएवहाइंद्रस्यरूपमैंद्रमेतदहरेतस्यान्होरूपंतदुवैश्वामित्रंविश्व
स्यहवैमित्रंविश्वामित्रआसविश्वंहास्मैमित्रंभवतियएवंवेदयेषांचैवंविद्वानेत
द्धोताशंसतिजनिष्ठाउग्रःसहसेतुरायेतिनिविद्धानमैकाहिकंरूपसमृद्धंबद्धवा
एतस्मिन्नहनिकिंचकिंचवारणंक्रियतेशांत्याएवशांतिर्वैप्रतिष्ठैकाहःशांत्यामेव

Indira Gandhi National Centre for the Arts

||६||

तत्प्रतिष्ठायामंततःप्रतितिष्ठतिप्रतितिष्ठतियएवंवेदयेषांचैवंविद्वानेतद्धोताशंसतिताःपृ
राग्वचनेनसप्तनवतिर्भवंतिसायानवतिस्तिस्रस्तास्त्रिंशिन्योविराजोथयाःसप्ताति
यंतियैवैषाप्रशंसासासास्यस्यतस्याएवतास्तिस्रःप्रथमयात्रिरुक्तयैकशतंभवतिपंचा
गुल्यश्चतुष्पर्वाद्दिकस्ससीदोश्चाक्षश्चांसफलकंचसापंचविंशतिःपंचविंशानीत
राणिस्वंगानितद्धतमात्मैकशततमोयद्धतंतदायुरिंद्रियंवीर्यंतेजोयजमानएकशत
तमआयुषीद्रियेवीर्येतेजसिप्रतिष्ठितास्तास्त्रिष्टुभमभिसंपद्यंतेत्रैष्टुभोहिमध्यंदिनः
||२||६|| तदाहुःकिंप्रेंखस्यप्रेंखत्वमित्ययंवैप्रेंखोयोयंपवतएषह्येषुलोकेषुप्रेंखतइति
तत्प्रेंखस्यप्रेंखत्वमेकफलकस्यादित्याहुरेकधाह्ययंवायुःपवतेस्यरूपेणेतित
त्तंनादृत्यंत्रीणिफलकानिस्युरित्याहुस्त्रयोवाइमेत्रिवृतोलोकाएषांरूपेणेतितत्तं ||६||

श्री

नादृत्यंद्वेएवस्यातांद्वौवाइमौलोकावआतमाविवृहद्दृश्येतेयउएनेअंतरेणाकाशःसोंतरि
क्षलोकस्तस्माद्द्वेएवस्यातामौदुंबरेस्यातामूर्ग्वाअन्नाद्यमुदुंबरऊर्जोन्नाद्यस्यावरुध्यै
मध्यतउद्धृतेस्यातांमध्यतोवैप्रजाअन्नंधिनोतिमध्यतएवतदन्नाद्यस्ययजमानंदधा
त्युभय्योरज्जवोभवंतिदक्षिणाश्चसव्याश्चदक्षिणावाएकेषांपशूनांरज्जवःसव्याएके
षांतद्यदुभय्योरज्जवोभवंत्युभयेषांपशूनामाप्त्यैदर्भमय्यस्युर्दर्भोवाओषधीनामपहतपा
प्मातस्माद्दर्भमय्यस्युः||३||७|| अरत्निमात्रउपरिभूमेःप्रेंखस्स्यादित्याहुरेतावतावैस्वर्गालोकाः
संमिताइतितत्तंनादृत्यंप्रादेशमात्रेस्यादित्याहुरेतावतावैप्राणाःसंमिताइतितत्तंना
दृत्यंमुष्टिमात्रेस्यादेतावतावैसर्वमन्नाद्यंक्रियतएतावतासर्वमन्नाद्यमभिपन्नंतस्मा
न्मुष्टिमात्रएवस्यादुरस्तात्त्वेवंप्रेंखमधिरोहेदित्याहुरेतस्यरूपेणयएषतप

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥७॥ तिपुरस्ताध्येष इमांल्लोकानभ्यसंडुःधिरोहतीति तत्तं नादृत्यं तिर्यं चमधिरोहेदित्याहुस्तिर्यंचं
वाज चमधिरोहं तिते नो सर्वान्कामानवाप्नवामेति तत्तं नादृत्यमन्वं चमधिरोहेदित्याहु
रन्वंचीं वै नाव मधिरोहति नो वै षा स्वर्ग्याणीयत्स्रैख इति तस्मादन्वंचमेवाधिरोहेच्छु
बुकेनोपस्पृश्य च्छुबुकेहैवं ब्रह्म मधिरोहति स उ वयसामन्नादतम इति तस्माच्छुबुके
नोपस्पृश्य ह्वाह भ्याम धिरोहेदेवं इयं नो वयां स्यभि निविशान एवं ब्रह्म स उ वयसां वीर्यवत्त
म इति तस्माद्दाह भ्याम धिरोहेद् दस्येपादं ह्यांक्षिं घाने दस्ये प्रति ष्ठायाउक्षिं घाइ ति प्रेरवंहो
नाधिरोहत्स्यो दुंबरीमासंदीमुद्गाता वृषा वै प्रेरवा योषासंदीत न्मिथुनं मिथुनमेवतदु
क्थमुखे करोति प्रजात्ये प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एव वेद। अथान्वैव प्रेरवःश्रीरासंघं
नंचैव तच्छ्रियं चान्वाधिरोहतो बृसीर्होत्रकाःसमाधिरोहति स ब्रह्मकाःसमुत्स्प्य ॥७॥

यमक्षमवरोहेदेषा वाज पचितिर्यांपश्यते करोति तस्मात्तन्निरव्या ४
वाक्षषधि वनस्पतयःफलं गृह्णन्तीति तद्यदेतस्मिं नहनि सर्वशःसमधिरोहंतीषमेवतदूर्जमे
न्नाद्यमधिरोहंत्यूर्जोन्नाद्यस्यावरुध्येवषट्कृत्यावरोहेदित्याहुस्तत्तं नादृत्यमकृ वा वै सा प
चितिर्यामपश्यते करोति निगृह्य भक्षमवरोहेदित्याहुस्तत्तं नादृत्यमकृता वै सा पचि
तिर्याम ध्यष्टाय करोति प्रतिख्यायैव भक्षमवरोहेत्प्राङ्‌वरोहेत्प्राग्वै देवरेतः स प्रजायते
तस्मात्प्राङ्‌वरोहेदवरोहेत ॥४॥ ८॥ २ नि श्री हि तो यो व्याय हिंकारेणेतदहःप्रतिपद्येतत्स्या
उ ब्रह्मवै हिंकारो ब्रह्मैतदहर्ब्रह्मणैवतद्ब्रह्मप्रतिपद्यते य एवं वेदयदेव हिंकारेण प्रतिपद्ये
ता ॥३॥ वृषा वै हिंकारो योषर्क्तन्मिथुनं मिथुनमेवतदुक्थमुखे करोति प्रजात्ये प्रजाय
ते प्रजया पशुभिर्य एवं वेद यद्देव हिंकारेण प्रतिपद्यता ॥३॥ यथा वाजत्रिरेवं ब्रह्मणो हिंका
रो यद्वै किं चाभ्रियाभितिष्ठत्सत्य स्यैवैनत्तूणत्येवं यं काम कामयते हिंकारेणाभ्येवैन्न

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥८॥ त्वण इति य एवं वेद य देवहिंकारेण प्रतिपद्यता ३३। वाचो वा एषा व्यावृत्तिर्दैव्यै च मानुष्यै च य
द्धिंकारः स यद्धिंकृत्य प्रतिपद्यते वाचमेव तद्व्यावर्त्तयति दैवीं च मानुषीं च ॥१९॥ तदाहुः केन
स्यान्हः प्रतिपद्येतेति मनश्चवा इत्येति ब्रूयात्सर्वे ह्यस्मिन्कामाः श्रिताः सर्वान्न्याकामां दु
हे मनसि वे सर्वे कामाः श्रितामनसा हि सर्वान्कामान्ध्यायति सर्वे हास्मिन्कामाः श्रयं
ते य एवं वेद वाग्वे सर्वान्कामान्दुहे वाचा हि सर्वान्कामान्वदति सर्वान्हास्मे कामान्वा
दुहे य एवं वेद तदाहुर्नैतदहर्ऋचा न यजुषा न साम्नाप्रत्यक्षात्प्रतिपद्येत नर्चा न
यजुषा न साम्न इयादिति तदेता एव व्याहृतीः पुरस्ताज्जपेद्भूर्भुवः स्वरित्येता वाव
व्याहृतय इमे त्रयो वेदा भूरित्येव ऋग्वेदो भुव इति यजुर्वेदः स्वरिति सामवेदस्तेन
र्चा न यजुषा न साम्नाप्रत्यक्षात्प्रतिपद्यते नर्चा न यजुषा न साम्न एति ॥२१०॥ ॥८॥

श्री

तदिति प्रतिपद्येत तत्तदिति वा ॐ नमन्त्रमेव तदभिप्रतिपद्यत एतां वाव प्रजापतिः प्रथमां वाचं व्या
हरदेकाक्षरं द्व्यक्षरां तततेति ताततेति तथैवैतत्कुमारः प्रथमवादी वाचं व्याहरत्येकाक्षरं द्व्यक्षरां तते
ति ताततेति तथैवैतत्तत्तदव स्या वाचा प्रतिपद्यते तदुक्तमृषिणा बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रं मिसैत
ध्येव प्रथमं वाचो अग्रं यत्प्रैरत नामधेयं दधाना इति वाचा हि नामधेयानि धीयन्ते यदेषां श्रेष्ठ
यदरिप्रमासीदित्येतद्ध्येव श्रेष्ठमेतदरिप्रं प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविरिति देमुहगुहाध्यात्म
मिमा देवता अहेडुन्नाविरधिदैवतमित्येतत्तदुक्तं भवति ॥ ३॥ ११॥ तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति
प्रतिपद्यत एतद्वाव भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषनृम्ण इत्यतो ह्येष जात उग्रस्त्वेष
नृम्णः सद्यो जज्ञानो निरिणाति शत्रूनिति सद्यो ह्येष जातः पाप्मानमपाहतानु यं विश्वे म
दन्त्यूमा इति भूता नवै विश्व ऊमास्त एनमनुमदन्ति स्तुहगादुद्गादिति वाबृधानः शवसा नू

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१

र्योजाइत्येषवैवाजधान:शवसाभूर्योजा:शत्रुर्दासायभिसंदधातीतिसर्वंह्येतस्माद्बिभाया
व्यनञ्चव्यनञ्चसस्नीतिप्राणिचाप्राणञ्चेत्येवतदाहसंतेनवंतप्रभृतामदेषितित
वसर्ववशाइत्येवतदाहत्वेक्रतुमपिवृञ्जंतिविश्वइतित्वयीमानिसर्वाणिभूतानिसर्वाणिम
नांसिसर्वेक्रतवोपिवृंजंतीत्येवतदाहद्वियर्दतेत्रिर्भवंत्यूमाइतिद्वौवैसंतौमिथुनौप्रजायेते
प्रजात्यैप्रजायतेप्रजायापशुभिर्यएवंवेद:स्वादो:स्वादीय:स्वादुनासृजासमितिमिथुनं
वैस्वादुप्रजास्वादुमिथुनेनैवतत्प्रजांसंसृजत्यद:सुमधुमधुनाभियोधीरितिमिथुनंवै
मधुप्रजामधुमिथुनेनैवतत्प्रजामभियुध्यतितदुक्तमृषिणास्वायत्तनूतन्वामैरयतेत्य
स्यैशारीर्योमिमांछंदोमयीमित्येवतदाहाधातनूरेवतन्वोअस्तुभेषजमित्यस्यैशारी
र्याइयंछंदोमयीत्येवतदाहतस्यैयान्यष्टावक्षराणिसागायत्रीयान्येकादशसात्रिष्टु ॥११॥

ब्यानिद्वादशसाजगत्यथयानिदशसाविराड्दशिन्येषुछंद:सुप्रतिष्ठितापुरुषइतित्र्यक्षरंसउति
राज्येतानिवावसर्वाणिछंदांसियान्येतानिविराट्चतुर्थान्येवमुहैवैवविदुषएतदह:सर्वै
श्छंदोभि:प्रतिपंनंभवति॥४॥१२॥ तानदेनविहरतिपुरुषोवैनदस्तस्मात्पुरुषोवदन्सर्वै:सं
नदतीवदनंवओदतीनामितो॥३॥आपोवाऊद्वयोयादिव्यास्ताहीदंसर्वमुदंत्यापोवाउद
स्योयामुख्यास्ताहीदंसर्वमनाघमुदंतिनद्योयुवतीनामितो॥३॥आपोवावयायुवस्योयाअंत
रिक्ष्यास्ताहिपाप्लुयंतइवापोवावयोयुवस्योया:स्वदंतेताहिसरीसृप्यंतइवपतिर्वोअघ्न्याना
मितो॥३॥आपोवाअघ्न्यायाअग्नेर्धूमाज्जायंतआपोवाअघ्न्याया:शिश्नात्संसृज्यंतेधेनू
नामिषुध्यसीतो॥३॥आपोवाबधेनेवस्ताहीदंसर्वंधिन्वंतीषुध्यसीतियदाहपत्नीप्सीत्येवै
तदाहत्रिष्टुभंचानुष्टुभंचविहरतिवृषावैत्रिष्टुब्योषानुष्टुप्तन्मिथुनंतस्मादपिपुरुषो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१०

जायो वित्वा कृत्वान्तरमिवात्मानं मन्यते तास्त्रिः प्रथमया पंचविंशतिर्भवंति पंचविंश आत्मा पंच
विंशः प्रजापतिर्दश हस्त्या अंगुल्यो दश पाद्या द्वा ऊरू द्वौ बाहू आत्मैव पंचविंशस्तमिम
मात्मानं पंचविंशं संस्कुरुते थो पंचविंशो वा एतदहः पंचविंश एतस्याह्नः स्तोमस्तत्समेन
समे प्रतिपद्यते तस्माद्वै एव पंचविंशतिर्भवंति ॥ ५ ॥ १३ ॥ तादि तिप्रतिपद्यते तत्तादितिवा अन्न
मंन्नमेव तदभिप्रतिपद्यत एतां वाव प्रजापतिः प्रथमां वाचं व्याहरदेकाक्षरां द्व्यक्षरां ततेति ता हर ५
तेति तथैवैतत्कुमारः प्रथमं वादी वाचं व्याहरत्येकाक्षरद्व्यक्षरां ततेति तातेति तथैवैतत्तत्तव
त्या वाचा प्रतिपद्यते तदुक्तमृषिणा बृहस्पते प्रथमं वाचो अग्रमित्येतद्ध्येव प्रथमं वाचो
अग्रं यत्प्रैरत नामधेयं दधाना इति वा चाहि नामधेयानि धीयंते यदेषां श्रेष्ठं यदरिप्रमा
सीदित्येतद्ध्येव श्रेष्ठमेतदरिप्रं प्रेणा तदेषां निहितं गुहाविरितीदमु ह गुहाध्यात्ममिमा

॥ १० ॥

देवता अदृढा आविरधि दैवतमित्येतत्तदुक्तं भवति ॥ ६ ॥ १४ ॥ तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठमिति प्रतिपद्यते
यद्वै ज्येष्ठं तन्महन्महद्रूपं समृद्धमेतस्याह्नो रूपं तां सुते कीर्तिं मघवन्महित्वेति महद्रूप
समृद्धमेतस्याह्नो रूपं भूय इद्वावृधे वीर्यायेति वीर्यवद्रूपं समृद्धमेतस्याह्नो रूपं न्त्वपा
मुत्वान्तमं गीर्भिरुक्थैरित्युक्थं वा एतदहरुक्थवद्रूपं समृद्धमेतस्याह्नो रूपं न्यू
नाक्षरे प्रथमे पदे विहरति न्यूने वै रेतः सिच्यते न्यूने प्राणा न्यूनेन्नाद्यं प्रतिष्ठितमेते
षां कामानामवरुध्या एतान्कामानवरुंधे य एवं वेद द्वे दशाक्षरे भवत उभयोरन्नाद्यपो
रूपाप्त्यै यच्च पदं यच्चापादकमित्यष्टादशाष्टादशाक्षराणि भवंति यानि दश नव प्राणा आ
त्मैव दशमः सात्मनः संस्कृतिरष्टाव अष्टा उद्यते श्रुते यद्यत्कामयते य एवं वेद ॥ ७ ॥ १५ ॥ ना
नदेन विहरति प्राणो वै नदस्तस्मात्प्राणो नदन्नैव संनदतीव नदवद्दतीनामितीश

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥११॥ उष्णिगक्षरैर्भवत्यनुष्टुप्पादैरायुर्वा उष्णिग्वागनुष्टुप्यदस्मिन्नायुश्च वाचं च दधाति तास्त्रिः प्र
थमया पंचविंशतिर्भवंति पंचविंशो वा आत्मा पंचविंशः प्रजापतिर्दश हस्त्या अंगुलयो दश पा
द्या द्वा ऊरू द्वौ बाहू आत्मैव पंचविंशस्तमिममात्मानं पंचविंशं संस्कुरुते थो पंचविंशा वा
एतदहः पंचविंशा एतस्याह्नः स्तोमः स्तस्मेन समं प्रतिपद्यते तस्माद्वे एव पंचविंशतिर्भ
वंतीत्यध्यात्मं पंचविंशो थाधिदैवतं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक्प्राणस्त एताः पंच देवता इमं
देवता ६ विष्टाः पुरुषं पंचो हे वे ता अयं विष्टः पुरुषः सो त्रा लोमभ्य आनखेभ्यः सर्वः सो गत आ
प्यते तस्मात्सर्वाणि भूतान्यापिपीलिकाभ्य आत्मान्येव जायंते तदुक्तमृषिणा सहस्र
धा पंचदशान्युक्थेति पंचहि दशा तो भवंति यावद्द्यावापृथिवी तावदित्तदिति यावती वै
द्यावापृथिवी तावानात्मा सहस्रधा महिमानः सहस्रमित्युक्थान्येवदनुमदति महय ॥११॥
त

श्री

त्ति यावद्ब्रह्म विष्ठितं तावती वागिति यत्र ह क्व च ब्रह्म तद्वाग्यत्र वा वाक् तद्वा ब्रह्मेत्येतत्तदुक्तं भवत्ये
षां वा एषां सूक्तानां नवर्चं प्रथमं नव वै प्राणाः प्राणानां क्लृप्त्यै पंक्त्यं भवति पंक्त्यर्चतवन्तं तु
नामाह्येपंचचं भवति पंचपदा पंक्तिः पंक्तिर्वा अन्नमन्नाद्यस्यावरुध्यै तृचो भवति त्रयो वा इमे
त्रिवृतो लोका एषामेव लोकानामभिजित्यै ता अभिसंपद्यते बृहती छंदो मन्तं देवलोकमेव
आत्मैव मुहैवैवं विदेतयैव संपदामृतमेवात्मानमभिसंभवति संभवति ॥ ८.१६ ॥ इति [illegible]
[illegible] ॥ अयं सूददोहाः प्राणो वै सूददोहाः प्राणेन पर्वाणि संदधात्यथातो ग्रीवास्ताआच ह्रते
यथा छंदसमुल्लिहइत्यथ सूददोहाः प्राणो वै सूददोहाः प्राणेन पर्वाणि संदधात्यथातः शि
रस्तद्गायत्रीषु भवत्यग्नवैकदसा गायत्र्यग्निमंगानां शिरस्तद्कवतीषु भवत्यग्निर्वा
अर्कस्तानव भवंति नवकपालं वै शिरो दशमी शंसति त्वक्केशाइत्येव सा भवत्यथो स्तो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥१२॥ मातिशंसनाया एवैतौ त्रिवृच्च स्तोमो भवतो गायत्रं च छंद एतयोर्वै स्तोमछंदसोः प्रजातिमनु
सर्वमिदं प्रजायते यदिदं किंच प्रजातिं प्रजायते प्रजया पशुभिर्य एवं वेदाथ सूददोहाः प्राणो वै
सूददोहाः प्राणेन पर्वाणि संदधात्यथातो विजवस्तौ विराजौ भवतस्तस्मात्पुरुषं पुरुष मा
ह विवाउनस्मासु राजसि ग्रीवा वै धारयसीति स्तभमानं वायद्वाउताः संबाल्हे नमाः सुयों
नतमाप्रसव्यं तेन्नं हि विराळ्नमु वीर्यमथ सूददोहाः प्राणो वै सूददोहाः प्राणेन पर्वाणि सं
दधाति ॥ १७ ॥ अथातो दक्षिणः पक्षः सोयं लोकः सोयमग्निः सो वाक्तद्रथंतरं स वसिष्ठ
स्तकं तता निषड्डीयाणि भवंति संपात एव कामानामभ्यास्त्यै प्रतिष्ठित्या अन्नाद्याय पङ्क्ति
रथ सूददोहाः प्राणो वै सूददोहाः प्राणेन पर्वाणि संदधात्यथात उत्तरः पक्षः सोसौ लोकः
सोसावादित्यस्तन्मनस्तद्बृहत्स भरद्वाजस्तकं तता निषड्डीयाणि भवंति संपात एव का ॥१२॥

श्री

मानामभ्यास्त्यै प्रतिष्ठित्या अन्नाद्याय पङ्क्तिस्ताऊनातिरिक्तौ भवतो वृषा वै बृहद्योषा रथंतरमतिरिक्तं
वै पुंसो न्यूनं स्त्रियै तस्मादूनातिरिक्तौ भवतोथो एकेन ह वै पत्रेण सुपर्णस्योत्तरः पक्षो ज्यायांस्त
स्मादेकयर्चोत्तरः पक्षो भूयान्भवत्यथ सूददोहाः प्राणो वै सूददोहाः प्राणेन पर्वाणि संदधात्यथा
तः पुच्छं ता एकविंशतिर्द्विपदा भवंत्येकविंशतिर्हीमानि प्रत्यंचि सुपर्णस्य पत्राणि भवंत्यथो एकविंशो
वै स्तोमानां प्रतिष्ठा प्रतिष्ठा पुच्छं वयसां द्वाविंशीं शंसति प्रतिष्ठयोरेव तद्रूपं क्रियते तस्मात्सर्वाणि व
यांसि पुच्छे न प्रतितिष्ठंति पुच्छेनैव प्रतिष्ठायोत्पतंति प्रतिष्ठा हि पुच्छं स एष द्वाभ्यां दशिनीभ्यां विराड्
भ्यामनयोर्द्वाविंश्योर्द्विपदयोरयं पुरुषः प्रतिष्ठितस्तस्य यत्सुपर्णरूपं तदस्य कामानामभ्याप्त्या अ
थ यत्पुरुषरूपं तदस्य श्रियै यशसेन्नाद्याय पचित्या अथ सूददोहा अथ धाय्याथ सूददोहाः प्रा
णो वै सूददोहा योषा धाय्या तदुभयतः सूददोहसा धाय्यां परिशंसति तस्माद्द्वयोरेतः सिक्तं सदे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

।।१३।।

कृतामेवाप्येतियोषामेवाभ्यृतआत्मा नाहियोषातः प्रजानातस्मादेनामत्र शंसति।।२।।१८ गाय
त्रीतृचाशीतिंशंसत्ययंवैलोकोगायत्रीतृचाशीतिर्यदेवास्मिल्लोकेयशोयन्महोयन्मिथु
नंयदन्नाद्यंयापचितिस्तदश्नवैतद्दाप्रवानि।तद्वरुणधेतन्मेसदिस्यथसूददोहाःप्राणो
वैसूददोहाःप्राणेनेमंल्लोकंसंतनोतिबार्हतीतृचाशीतिंशंसत्यंतरिक्षलोकोवैबार्ह
तीतृचाशीतिर्यदेवांतरिक्षलोकेयशोयन्महोयन्मिथुनंयदन्नाद्यंयापचितिस्तदश्नवै
तद्दाप्रवानि।तद्वरुणधेतन्मेसदिस्यथसूददोहाःप्राणोवैसूददोहाःप्राणेनांतरिक्षलो
कंसंतनोत्यौष्णिहीतृचाशीतिंशंसत्यसौवैलोकऔष्णिहीतृचाशीतिर्यदेवामुष्मिं
ल्लोकेयशोयन्महोयन्मिथुनंयदन्नाद्यंयापचितिर्यदेवानांतदश्नवैतद्दाप्रवानि।
तद्वरुणधेतन्मेसदिस्यथसूददोहाःप्राणोवैसूददोहाःप्राणेनामुंलोकंसंतनोतिसं ।।१३।।

तनोति।।३।।१९।।इतिचतुर्थोध्यायः।।आवशंशंसतिबृहन्मइदंसर्वमसदितिताएकविंशतिर्भवंत्येक
विंशतिर्हिताअंतरुदरेविकृतयोथोएकविंशोवैस्तोमानांप्रतिष्ठाप्रतिष्ठोदरमन्नाद्यानांतावि
कृदंतोभवतिविह्रुतमिववाअन्नंतस्यमणीयदिववस्कवीयदिवचतातःप्रणवकंदस्कारंयथोप
पादंशंसतियथोपपादमिववाअन्नंतस्यहसीयदिववडाघीयदिवचाथसूददोहाःप्राणोवैसूद
दोहाःप्राणेनपर्वाणिसंधातिनामत्रोसृजतिद्वादशकृत्वःशस्त्वाद्वादशविधावाइमेप्राणाः
सप्तशीर्षण्याद्वौस्तन्यौत्रयोवांचोत्रवेप्राणानाप्यंतेत्रसंस्क्रियतेतस्मादेनामत्रोसृजती
ह्मानीयुवंसुनइसेंद्राग्नाऊरूउवर्ष्ठविप्रतिष्ठिताःषट्पदाभवंतिप्रतिष्ठायाएवद्विप्रतिष्ठोवै
पुरुषश्चतुष्पादाःपशवोयजमानमेवतद्विप्रतिष्ठंचतुष्पात्सुपशुषुप्रतिष्ठापयतिद्विहृती
यासप्तपदाभवंतितागायत्रीचानुष्टुभंचकरोतिब्रह्मवैगायत्रीवागनुष्टुप्ब्रह्मणैवतद्वा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥१४॥ वं संदधाति त्रिष्टुभमंततः शंसति वीर्यं वै त्रिष्टुप् वीर्येणैव तस्य भून्यारिगकृति तस्मात्त्स शंसेद्वी
र्यमन्नूपतिष्ठतई यंता चैवाभ्युत्थानं च॥११॥४०॥प्रवो महे मंदमानायांधस इत्यैंद्रे निष्केवल्ये
निविदं दधाति प्रत्यक्षाद्व्येवतद्यस्मै वीर्यं धत्ते तास्त्रिष्टुब्जगत्यो भवंति तदाहुर्यथक्स्मात्त्रिष्टु
प्जगतीषु निविदं दधातीति न ह वा एतस्यान्हः एकं छंदो निविद्धारणे(?) विद्याचेति तस्मात्त्रि
ष्टुप्जगतीषु निविदं दधाति तदेतदहस्त्रिनिवित्कं विद्यादु शोनि विद्याल्लखिल्या निविनि
विदे वनिविदे वमेन त्रिनिवित्कं विद्यादथ सूक्के वने न वा योन्य धायि चाकन्यो जात एव प्रथ
मो मनस्वानिति तयोरस्य नेसमस्य यद्दसेन्मनीषा इत्यना घस्यावरुध्याजथाव पनमे
ते अंतरेणैंद्रीणां दशतीनां त्रिष्टुप्जगतीनां बृहतीसंपन्ना न्नायावतीरावपते तावंत्सू र्ध्व
मायुषो वर्षाणि जीवंत्येते नैहैवावपनेनायुराप्यते प्रज्ञामे पञ्चाबोजं यंनि निति वेस ॥१४॥

जनीयमनुशंसति तार्क्ष्यं शंसति स्वस्त्ययनं वै तार्क्ष्यः स्वस्तितायै स्वस्त्ययनमेव तत्कुरुत एकपदां शंसत्येक
धेदं सर्वं समानीम्प्रथो सर्वोक्थ दक्रति माप्रवानीतो इंदे श्चाजवीव धं निति पदानुषंगान्त्सः समानुष
जति समर्धे वै शीर्षन्प्राणाः शीर्षन्नेव तत्प्राणान्दधास्तष्टमी न्वानुषजति वागष्टमी नैन्मेवाकु प्राणेर
जति समेवे शीर्षन्प्राणाः ... सत्यनन्नुषक्का विराजः शंसत्यन्नं वै विराजो
नुषक्ता सदिति तस्माद्दसावास्समानाय तेनाप्राणैः सत्यनन्नुषक्का विराजः शंसत्यन्नं वै विराजो
न्वाघस्यावरुध्यै वासिष्ठन्नू परिदधाति वसिष्ठा सानीत्सेषस्तोमा महऊग्माय बाहई त्रिमह इत्यास्रु
पसमृद्धया धुरीवात्यो नवाजयन्न धायीत्यंतो वै धूरंत एतदहरेतस्यान्होरूपमिंद्र त्वायमर्कईई
ट्टे वसूनामित्यर्कं वत्यारूपसमृद्धया दिवीव द्याम धिन : श्रोमतं धाइ तियत्रहक्कु च वेलण्यो वा
गुद्यते तज्ज्ञास्ये कीर्तिर्भवति यत्रैवं विद्वानेनया परिदधाति तस्माद्देवं विद्वानेतयैव परिदध्यात्
॥२॥२१॥ तत्सवितुर्वृणीमहे द्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ वै काहि कोरूपस

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१५१।

स्त्वैव बृहद्वा एतस्मिन्नहनि किंच किंच वारुणं क्रियते शान्त्या एव शान्तिर्वै प्रतिष्ठैकाहः शान्त्यामेव
तत्प्रतिष्ठायामन्ततः प्रतितिष्ठन्ति प्रतितिष्ठति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसतीति तद्देवस्य स
वितुर्वार्यं महदिति सावित्रमन्तो वै महदेतदहरेतस्याह्नो रूपं कतरा पूर्वा कतरापरायोरिति
द्यावापृथिवीयं समानोदर्कं समानोदर्कं वा एतदहरेतस्याह्नो रूपमनश्वो जातो ऽनभीशु
रुक्थ्य इत्यार्भवं रथस्त्रिचक्र इति यद्वै त्रिवदन्तो वै त्रिवदेतदहरेतस्याह्नो रूपमस्य वाम
स्य पलितस्य होतुरिति वैश्वदेवं बहु रूपं बहुरूपं वा एतदहरेतस्याह्नो रूपं गौरीर्मिमाय सलि
लानि तक्षतीत्येतदन्तमा नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति वैश्वदेवं निविद्धानमैकाहिकं रूप
समृद्धं बहु वा एतस्मिन्नहनि किंच किंच वारुणं क्रियते शान्त्या एव शान्तिर्वै प्रतिष्ठैकाहः शान्त्या
मेव तत्प्रतिष्ठायामन्ततः प्रतितिष्ठन्ति प्रतितिष्ठति य एवं वेद येषां चैवं विद्वानेतद्धोता शंसति वैश्वा ॥१५॥

श्री १

६२

नरायधिषणामृतावृध इत्याग्निमारुतस्य प्रतिपदन्तो वै धिषणान्तमेतदहरेतस्याह्नो रूपं प्रयज्यवो मरु
तो भ्राजदृष्टय इति मारुतं समानोदर्कं समानोदर्कं वा एतदहरेतस्याह्नो रूपं जातवेदसे सुनवाम
सोममिति जातवेदस्यां पुरस्तात्सूक्तस्य शंसति स्वस्त्ययनं वै जातवेदस्या स्वस्तितायै स्वस्त्ययन
मेव तत्कुरुत इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति जातवेदस्यं समानोदर्कं समानोदर्कं वा एतदहरे
तस्याह्नो रूपमह्नो रूपं ॥३॥२२ इति पंचमोध्यायः ॥ प्रथमार्णिकं समाप्तं ॐ ॥ एष पंथा एतत्कर्मैतद्ब्रह्मै
तत्सत्यं तस्मान्न प्रमाद्येत्तन्नातीयान्न ह्यत्यायन्पूर्वे येऽत्यायंस्ते पराबभूवुस्तदुक्तमृषिणा प्रजा ह ति
स्रो अत्यायमीयुर्न्यन्या अर्कमभितो विविश्रे बृहद्ध तस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आविवेशे
ति प्रजा ह तिस्रो अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्रजास्तिस्रो अत्यायमायंस्तानीमानि वयांसि
वङ्गावगधाश्चेरपादा न्यन्या अर्कमभितो विविश्र इति ता इमाः प्रजा अर्कमभितो निविष्टा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

इममेवाग्निं बृहदुतस्यैको भुवनेष्वंतरिक्ष इदउ एव बृहद्भुवनेष्वंतर सावादित्यः पवमानो हरितआवि
वेशेति वायुरेव पवमानो दिशो हरितआविवेश ॥१॥ उक्थमुक्थमिति वै प्रजा वदंति तदिदमेवोक्थमिय
मेव पृथिवीतो ही दं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किं च तस्याग्निरर्को न्नमशीतयोन्नेन हीदं सर्वमश्नुतेंत
रिक्षमेवोक्थमंतरिक्षं वा अनुपतंत्यंतरिक्षमनुधावयंति तस्य वायुरर्को न्नमशीतयोन्नेन हीद
सर्वमश्नुते सावेव द्यौरुक्थममुतः प्रदाना द्धीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किं च तस्यासावादित्यो
र्कोन्नमशीतयोन्नेन हीदं सर्वमश्नुत इत्यधिदैवतमथाध्यात्मं पुरुष एवोक्थमयमेव महान्प्र
जापतिरहमुक्थमस्मीति विद्यात्तस्य मुखमेवोक्थं यथा पृथिवी तथा तस्य वागर्को न्नमशीतयो
न्नेन हीदं सर्वमश्नुते नासिके एवोक्थं यथांतरिक्षं तथा तस्य प्राणोर्को न्नमशीतयोन्नेन हीदंस
र्वमश्नुते तदेतद्ध्रस्य विष्टपं यदेतं नासिकायै विनतमिव ललाटमेवोक्थं यथा द्यौस्तथा त ॥१६॥

स्य चक्षुरर्को न्नमशीतयोन्नेन हीदं सर्वमश्नुते समानमशीतयोध्यात्मं चाधिदैवतं चान्नमेवान्नेन ही
मानि सर्वाणि भूतानि समनंती ॥३॥ अंनेनेमं लोकं ज्जयत्यंनेनामुं तस्मात्समानमशीतयोध्यात्मं चा
धिदैवतं चान्नमेव तदिदमन्नमन्नादमियमेव पृथिवी तो हीदं सर्वमुत्तिष्ठति यदिदं किं च यद्ध किं चे
दं प्रेतो३इ । तदसौ सर्वमत्ति यद्ध किं चातः प्रेती३ ॥ तदियं सर्वमत्ति सेयमित्या प्राच्यत्ता ह वा अत्ता घो
भवति न तस्येशीयं नाद्याद्धदेनं नाद्युः ॥२॥ अथातो रेतसः सृष्टिः प्रजापते रेतो देवा नां रेतो देवा ५
वर्षवर्षस्य रेत ओषधय ओषधीनां रेतोन्नमन्नस्य रेतो रेतो रेतसो रेतः प्रजाः प्रजानां रेतो
हृदयं हृदयस्य रेतो मनो मनसो रेतो वाग्वाचो रेतः कर्म तदिदं कर्म कृतमयं पुरुषो ब्रह्मणो लोक
स इशमयो यद्वीरामयस्तस्माद्धिरण्मयो हिरण्मयो ह वा अमुष्मिंल्लोके संभवति हिरण्मयः स स
र्वेभ्यो भूतेभ्यो ददृशे य एवं वेद ॥३॥ तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं यत्प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्सेमंपुरुषंतस्मात्त्वपदेतस्मात्त्वपदेइत्याचक्षतेशफाःखुराइत्यन्येषांपशूनांतदूर्ध्वमुदसर्पत्ताऊरू
अ भवतामुरुग्मणीह्यब्रवीत्तदुदरमभवदुर्वेवमेकुर्विसेत्यब्रवीत्तदुरोभवदुदरंब्रह्मेतिशाकल्
ग्र्याउपासतेहृदयंब्रह्मेत्यारुणयोब्रह्माहैवताइ।ऊर्ध्वत्वेवोदसर्पत्तच्छिरोऽश्रयततयच्छिरो
ऽश्रयततच्छिरोऽभवत्तच्छिरसःशिरस्त्वंतोएताःशीर्षंश्रियःश्रिताश्चक्षुःश्रोत्रंमनोवाक्प्राणःश्र
यतेऽस्मिंश्रियोयएवमेतच्छिरसःशिरस्त्वंवेदताअहिंसंताहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीतितान्यब्रु
वन्हंतास्माच्छरीरादुत्क्रामामतद्यस्मिन्नउत्क्रांतइदंशरीरंपत्स्यतितदुक्थंभविष्यतीतिवागुद
८६ क्रामदवदन्नश्नन्पिबन्नास्तैवचक्षुरुदक्रामदपश्यन्नश्नन्पिबन्नास्तैवश्रोत्रमुदक्रामदशृ
ण्वन्नश्नन्पिबन्नास्तैवप्राणउदक्रामत्प्राणउत्क्रांतेपद्यततदशीर्यताशारीतीशातच्छरीर
मभवत्तच्छरीरस्यशरीरत्वंशीर्यतेहवाअस्यद्विषन्पाप्माभ्रातृव्यःपरास्यद्विषन्पाप्मा ॥१७॥
मनउदक्रामन्मीलितइवाश्नन्पिबन्नास्तैव२

भ्रातृव्योभवतियएवंवेदताअहिंसंतैवाहमुक्थमस्म्यहमुक्थमस्मीतितान्यब्रुवन्हंतेदंपुनःशरीरंप्रविशाम
तद्यस्मिन्नःप्रपन्नइदंशरीरमुत्थास्यतितदुक्थंभविष्यतीतिवाक्प्राविशदशायदेवचक्षुःप्राविशदशा
यदेवश्रोत्रंप्राविशदशायदेवमनःप्राविशदशायदेवप्राणःप्राविशत्तत्प्राणेप्रपन्नउदतिष्ठत्तदुक्थमभ
वत्तदेतदुक्थं।३।प्राणएवप्राणउक्थमित्येवविद्यात्तंदेवाअब्रुवंस्त्वमुक्थमसित्वमिदंसर्वमसित्ववं
८५ यंस्मस्त्वमस्माकमसीतितदप्येतदृषिणोक्तंत्वमस्माकंतवस्मसीति।४।तंदेवाःप्राणयंतसप्राणीतःप्राता
यतःप्रातायीतीं।३।तस्मात्तरभवत्समागादिती।३।तस्यायमेवदहरेवप्राणोरात्रिरपानोवागग्निश्च
क्षुरसावादित्यश्चंद्रमामनोदिशःश्रोत्रंसएषप्रहितांसंयोगोध्यात्ममिमादेवताअदउआवि
धिदेवतमित्येतत्तदुक्थंभवत्येतद्धस्मवैतद्विद्वानाहहिरण्यदन्वैदोनतस्येशेयंमत्यंनदद्युरि
तिप्रहितांवाअहमध्यात्मंसंयोगंनिविष्टंवेदेतद्धतदनीशा।नानिहवाअस्मैभूतानिबलिं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥१८॥

हरंति य एवं वेद तत्सत्यं सदिति प्राणस्तीत्यन्नं यमित्यसावादित्यस्तदेतत्त्रिवृत्त्रिवृदिव वै चक्षुः शुक्लं कृष्णं
कनीनिकेति सत्यं हि वा अपि मृषा वदति सत्यं हैवास्योदितं भवति य एवमेतत् सत्यस्य सत्यत्वं वेद
॥ तस्य वाक्तंतिर्नामानि दामानि तदस्येदं वाचा तंत्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितं सर्वं हीदं नामनी ३॥
८ सर्वं वाचाभिवदति वहंति ह वा एनं तंति समवद्धार्थं य एवं वेद तस्योष्णिग्लोमानि त्वग्गायत्री त्रिष्टुम्मांस
मनुष्टुप्स्नावान्यस्थि जगती पंक्तिर्मज्जा प्राणो बृहती स छंदोभिश्छन्नो यच्छंदोभिश्छन्नः तस्
स्माच्छंदांसीत्याचक्षते छादयंति ह वा एनं छंदांसि पापात्कर्मणो यस्यां कस्यांचिद्दिशि कामयते य
एवमेतच्छंदसां छंदस्त्वं वेद तदुक्तमृषिणा पश्यं गोपामित्येष वै गोपा एष हीदं सर्वं गोपायत्यनि
पद्यमानमिति न ह्येष कदाचन संविशत्या च परा च पथिभिश्चरंतमित्या च ह्येष परा च पथि
भिश्चरति स सध्रीचीः स विषूचीर्वसान इति सध्रीचीश्च ह्येष विषूचीश्च वस्त इमा एव दि १८॥

शआवरीवर्त्ति भुवनेष्वंतरित्येष ह्यंतर्भुवनेष्वावरीवर्त्यथो आहुस्तासोनतासोनकचोभिरिति सर्वं ही
दं प्राणेनावृतं सोयमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टब्धस्तद्यथायमाकाशः प्राणेन बृहत्या विष्टब्ध
एवं सर्वाणि भूतान्यापिपीलिकाभ्यः प्राणेन बृहत्या विष्टब्धानीत्येवं विद्यात् ॥६॥ अथातो वि
भूतयोस्य पुरुषस्य तस्य वाचा सृष्टा पृथिवी चाग्निश्चास्यामोषधयो जायंतेग्निरेनास्वदय
तीदमाहरतेदमाहरतेत्येवमेतौ वाचं पितरं परिचरतः पृथिवी चाग्निश्च यावदन्नु पृथिवी यावद
ग्निस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते पृथिव्याश्चाग्नेश्च
य एवमेतां वाचो विभूतिं वेद प्राणेन सृष्टावंतरिक्षं च वायुश्चांतरिक्षं वा अनुचरंत्यंतरिक्ष
मनुशृण्वंति वायुरस्मै पुण्यं गंधमावहत्येवमेतौ प्राणं पितरं परिचरतोंतरिक्षं च वायुश्च
यावद्ध्यंतरिक्षं यावदनु वायुस्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥१९॥ वदेतयोर्न जीर्यतेंतरिक्षस्य च वायोश्च य एवमेतां प्राणस्य विभूतिं वेद चक्षुषा सृष्टे द्यौश्चादित्य
श्च द्यौर्हास्मै वृष्टिमन्नाद्यं संप्रयच्छत्यादित्योस्य ज्योतिः प्रकाशं करोत्यवमेतौ चक्षुः पितरं प
रिचरतो द्यौश्चादित्यश्च यावदनु द्यौर्यावदन्वादित्यस्तावानस्य लोको भवति नास्य ताव
ल्लोको जीर्यते यावदेतयोर्न जीर्यते दिवश्चादित्यस्य च य एवमेतां चक्षुषो विभूतिं वेद श्रो
त्रेण सृष्टा दिशश्च चंद्रमाश्च दिग्भ्यो हैनमायंतीऽदिग्भ्यो विशृणोति चंद्रमाउस्मै पूर्व
पक्षापरपक्षान्विचिनोति पुण्याय कर्मण एवमेते श्रोत्रं पितरं परिच रंति दिशश्च चंद्रमाश्च
यावदनु दिशो यावदनु चंद्रमास्तावानस्य लोको भवति नास्य तावल्लोको जीर्यते याव
देतेषां न जीर्यते दिशां च चंद्रमसश्च य एवमेतां श्रोत्रस्य विभूतिं वेद मनसा सृष्टा आप
श्च वरुणश्चापो हास्मै श्रद्धां संनमंते पुण्याय कर्मणे वरुणोस्य प्रजां धर्मेणादाधारे
॥१९॥

वमेते मनः पितरं परिचरंत्यापश्च वरुणश्च यावदन्वापो यावदनु वरुणस्तावानस्य लोको भव
ति नास्य तावल्लोको जीर्यते यावदेतेषां न जीर्यतेऽपां च वरुणस्य च य एवमेतां मनसो विभू
तिं वेद ॥७॥ आपः ३ इत्याप इति तदिदमाप एवेदं वै मूलमेतस्मूलमयूपितेते पुत्राय त्र हेकु
त्र४ च पुस्यत स्पितुर्यत्र वा पितुस्तादापुत्रस्येत्येतं चंद्रमं भवत्येतद्ध स्मैवैतद्विद्वानाह महिदास ऐ
तरेय आह मा देवेभ्यो वेद ॐ मद्देवान्वेदेतः प्रदाना ह्येत इतः संभूता इति स एष गिरिश्चक्षु
श्रोत्रं मनो वाक् प्राणस्तं ब्रह्मगिरिरित्याचक्षते गिरति ह वै द्विषंतं पाप्मानं भ्रातृव्यं परास्य
द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यो भवति य एवं वेद स एषो सुः स एष प्राणः स एष भूतिश्चाभूतिश्च तं
भूतिरिति देवा उपासांचक्रिरे ते बभूवुस्तस्माद्धाप्येतर्हि सुप्तो भूर्भूरित्येव प्रश्वसित्य
भूतिरि त्यसुरास्ते ह पराबभूवुर्भवत्यात्मना परास्य द्विषन्पाप्मा भ्रातृव्यो भवति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥२०॥

यएवंवेदसएषमृत्युश्चैवामृतंचतदुक्तमृषिणा पाङ्‌प्राङेतिस्वधयागृभीतइत्यपानेनह्य
यंयतःप्राणोनपराङ्भवत्यमर्त्योमर्त्येनासयोनिरित्येतेनहीदंसर्वंसयोनिमर्त्यानिही
मानिशरीराणी३अमृतैषादेवताताशश्वंताविषूचीनावियंतान्यन्यंचिक्युर्ननिचि
क्युरन्यमितिनिचिन्वंतिहैवेमानिशरीराणी३अमृतैवैषादेवतामृतोहवाअमुष्मिंल्लोकेस
म्भवत्यमृतःसर्वेभ्योभूतेभ्योददृशेयएवंवेदयएवंवेद॥८॥इतिप्रथमोध्यायः॥एषइमं
ल्लोकमभ्यार्चत्पुरुषरूपेणयएषतपतिप्राणोवावतदभ्यार्चत्प्राणोह्येषयएषतपतितंश
तंवर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छतंवर्षाणिपुरुषायुषोभवंतितंयच्छतंवर्षाण्यभ्यार्चत्तस्माच्छत
र्चिनस्तस्माच्छतर्चिनइत्याचक्षतएतमेवसंतंसइदंसर्वंमध्यतोदधेयदिदंकिंचसय
दिदंसर्वंमध्यतोदधेयदिदंकिंचतस्मान्माध्यमास्तस्मान्माध्यमाइत्याचक्षतएत ॥२०॥

मेवसंतंप्राणोवैगृत्सोपानोमदःसयत्प्राणोगृत्सोपानोमदस्तस्माद्गृत्समदस्तस्माद्गृ
त्समदइत्याचक्षतएतमेवसंतंतस्येदंविश्वंमित्रमासीद्यदिदंकिंचतद्यदस्येदंविश्वंमि तं ३
त्रमासीद्यदिदंकिंचतस्माद्विश्वामित्रस्तस्माद्विश्वामित्रइत्याचक्षतएतमेवसंतंदेवाअ
ब्रुवन्नयंवैनःसर्वेषांवामइतितयद्देवाअब्रुवन्नयंवैनःसर्वेषांवामइतितस्माद्वामदेवस्त
स्माद्वामदेवइत्याचक्षतएतमेवसंतंसइदंसर्वंपाप्मनोत्रायतयदिदंकिंचसयदिदंसर्वं
पाप्मनोत्रायतयदिदंकिंचतस्मादत्रयस्तस्मादत्रयइत्याचक्षतएतमेवसंतं॥१॥
ए ३ एषउवैबिभ्रद्वाजःप्रजावैवाजस्ताएषबिभर्तियद्बिभर्तितस्माद्भरद्वाजस्तस्माद्भरद्वाजइ
त्याचक्षतएतमेवसंतंतंदेवाअब्रुवन्नयंवैनःसर्वेषांवसिष्ठइतितयद्देवाअब्रुवन्नयंवै
नःसर्वेषांवसिष्ठइतितस्माद्वसिष्ठस्तस्माद्वसिष्ठइत्याचक्षतएतमेवसंतंसइदंस

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥२१॥ र्वमभिप्रागाद्यदिदंकिंचसयदिदंसर्वमभिप्रागाद्यदिदंकिंचतस्मात्प्रगाथास्तस्मात्प्रगा
थाइत्याचक्षतएतमेवसंतंसइदंसर्वमभ्यपवयतयदिदंकिंचसयदिदंसर्वमभ्यपवय
तयदिदंकिंचतस्मात्पावमान्यस्तस्मात्पावमान्यइत्याचक्षतएतमेवसंतंसोब्रवीदह
मिदंसर्वमसानियच्चक्षुद्रंयच्चमहदितितेक्षुद्रसूक्ताश्चाभवन्महासूक्ताश्चतस्मात्क्षु
द्रु५ द्रसूक्तास्तस्मात्क्षुद्रसूक्ताइत्याचक्षतएतमेवसंतंसूक्तंबतावोचतेतितत्सूक्तमभव
त्तस्मात्सूक्तंतस्मात्सूक्तमित्याचक्षतएतमेवसंतमेषवाऋगेषह्येभ्यःसर्वेभ्योभू
तेभ्योर्चतिसयदेभ्यःसर्वेभ्योभूतेभ्योर्चतितस्मादृक्तस्मादृगित्याचक्षतएतमेव
संतमेषवाअर्कएषह्येभ्यःसर्वेभ्योर्केभ्योर्चतिसयदेभ्यःसर्वेभ्योर्केभ्योर्चति
तस्मादर्कस्तस्मादर्कइत्याचक्षतएतमेवसंतमेषवैपदमेषहीमानिसर्वाणि ॥२१॥

भूतानिपादिसयदिमानिसर्वाणिभूतानिपादितस्मात्पदंतस्मात्पदमित्याचक्षतएतमेवसं
तमेषवाअक्षरमेषह्येभ्यःसर्वेभ्योभूतेभ्यःक्षरतिनचैनमतिक्षरतिसयदेभ्यःसर्वेभ्योभू
तेभ्यःक्षरतिनचैनमतिक्षरतितस्मादक्षरंतस्मादक्षरमित्याचक्षतएतमेवसंतंतावाए
ताःसर्वाऋचःसर्वेवेदाःसर्वेघोषाएकैवव्याहृतिःप्राणएवप्राणऋचइत्येवविद्यात् ॥१०।२॥
विश्वामित्रंह्येतदहःशंसिष्यन्तमिंद्रउपनिषससादसहान्नमित्यभिव्याहृत्यबृहतीसहस्रं
शशंसतेनेंद्रस्यप्रियंधामोपायतमिंद्रउवाचऋषेप्रियंवैमेधामोपागाःसवाऋषेद्वि
तीयंशंसेतिसहान्नमित्येवाभिव्याहृत्यबृहतीसहस्रंशशंसतेनेंद्रस्यप्रियंधामोपेयाय
तमिंद्रउवाचऋषेप्रियंमेधामोपागाःसवाऋषेतृतीयंशंसेतिसहान्नमित्येवाभिव्याहृत्यस
बृहतीसहस्रंशशंसतेनेंद्रस्यप्रियंधामोपेयायतमिंद्रउवाचऋषेप्रियंवैमेधामोपागा

वे२

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥२२॥ वरंतेददामीतिसहोवाचत्वामेवजानीयामितितमिंद्रउवाचप्राणोवाअहमस्म्यृषेप्राणस्त्वंप्रा
णःसर्वाणिभूतानिप्राणोह्येषयएषतपतिसएतेनरूपेणसर्वादिशोविष्टोस्मितस्यमेन्नं
मित्रंदक्षिणंतद्वैश्वामित्रमेषतपन्नेवास्मीतिहोवाच॥११॥३॥तदिदंबृहतीसहस्रंसंप
न्नंतस्ययानिव्यंजनानितच्छरीरंयोघोषःसआत्मायऊष्माणःसप्राणएतद्धस्मवैतद्विद्वा
न्वसिष्ठोवसिष्ठोबभूवततएतंनामधेयंलेभएतदुहैवेंद्रोविश्वामित्रायप्रोवाचैतदुहैवें
द्रोभरद्वाजायप्रोवाचतस्मात्सतेनबंधुनायज्ञेषुहूयतेतदिदंबृहतीसहस्रंसंपन्नं
तस्यवाएतस्यबृहतीसहस्रस्यसंपन्नस्यषट्त्रिंशतमक्षराणांसहस्राणिभवंतितावं
तिशतंसंवत्सरस्याह्नांसहस्राणिभवंतिव्यंजनैरेवरात्रीराप्नुवंतिस्वरैरहानितदिइ
दंबृहतीसहस्रंसंपन्नंतस्यवाएतस्यबृहतीसहस्रस्यसंपन्नस्यपरस्तात्प्रज्ञामयोदे ॥२२॥

वतामयोब्रह्ममयोमृतमयःसंभूयदेवताअप्येतियएवंवेदतद्योहंसोसौयोसौसोहंतदुक्तमृषिणासूर्य
आत्माजगतस्तस्थुषश्चेत्येतदुहैवोपेक्षितोपेक्षित॥२॥४॥योहवाआत्मानंपंचविधमुक्थंवेदयस्मादि
दंसर्वमुत्तिष्ठतिससंप्रतिवित्पृथिवीवायुराकाशआपोज्योतींषीत्येषवाआत्मोक्थंपंचविधमेत
स्माद्धीदंसर्वमुत्तिष्ठत्येतमेवाप्येत्यस्यायनंहवैसमानानांभवतियएवंवेदतस्मिन्योन्नंचान्नादंच
वेदाहास्मिन्नन्नादोजायतेभवत्यस्यान्नमापश्चपृथिवीचान्नमेतन्मयानिह्यन्नानिभवंतिज्यो
तिश्चवायुश्चान्नादमेताभ्यांहीदंसर्वमन्नमत्त्यावपनमाकाशआकाशेहीदंसर्वंसमोप्यतआव
पनंहवैसमानानांभवतियएवंवेदतस्मिन्योन्नंचान्नादंचवेदाहास्मिन्नन्नादोजायतेभवत्य
स्यान्नमोषधिवनस्पतयोन्नंप्राणभृतोन्नादमोषधिवनस्पतीन्हिप्राणभृतोदंतितेषांयउभयतो
दंताःपुरुषस्यानुविधांविहितास्तेन्नादाअन्नमितरेपशवस्तस्मात्तइतरानभ्यधीवचरंत्यधी

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वयुत्क्रेनाहोभवत्यथीवह समानानांज्यायते य एवं वेद॥१३॥ तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेदाश्नुते ह
विर्भूय ओषधिवनस्पतयो यच्च किंच प्राणभृत्स आत्मानमाविस्तरां वेदौषधिवनस्पतिषु हि र
सो दृश्यते चित्तं प्राणभृत्सु प्राणभृत्सु त्वेवाविस्तरामात्मा तेषु हि रसोऽपि दृश्यते न चित्तमितरेषु पु
रुषे त्वेवाविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद
लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सत्येवं संपन्नोऽथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानं
न विज्ञातं वदंति न विज्ञातं पश्यंति न विदुः श्वस्तनं न लोकालोकौ त एतावंतो भवंति यथा
प्रज्ञं हि संभवाः॥१४॥ स एष पुरुषः समुद्रः सर्वं लोकमति यद्ध किंचाश्नुते सेनं मन्यते यदंत
रिक्षलोकमश्नुते सेनं मन्यते यद्यमुं लोकमश्नुवीतासेवैनं मन्येत स एष पुरुषः पंचविधस्तस्य
यदुष्णं तज्ज्योतिर्यानि खानि स आकाशोऽथ यल्लोहितं श्लेष्मा रेतस्ता आपो यच्छरीरं सा पृथिवी ॥२३॥

यः प्राणः स वायुः स एष वायुः पंचविधः प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानस्ता एता देवताः प्राणापानयोरेव नि
विष्टाश्चक्षुः श्रोत्रं मनो वागिति प्राणस्य ह्यन्वपायमेता अपियंति स एष वाचश्चित्तस्योत्तरोत्तरिक्रमो
यद्यज्ञः स एष यज्ञः पंचविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोमः स एष यज्ञानां
संपन्नतमो यत्सोम एतस्मिन्ह्येताः पंचविधा अधिगम्यते यच्छ्राक्षसवनेभ्यः सेका विधात्रीणि स
वनानि यदूर्ध्वं सा पंचमी॥१५॥३॥ यो ह वै यज्ञे यज्ञं वेदाहन्यहर्देवेषु देवमध्यूळ्हं स संप्रति विदे
ष वै यज्ञे यज्ञो हन्यहर्देवेषु देवोऽध्यूळ्हो यदेतन्महदुक्थं तदेतत्पंचविधं त्रिवृत्पंचदशः सप्तदश
एकविंशः पंचविंश इति स्तोमतो गायत्रं रथंतरं बृहद्भद्रं राजनमिति सामतो गायत्र्युष्णिग्बृह
ती त्रिष्टुब्द्विपदेति छंदस्तः शिरो दक्षिणः पक्ष उत्तरः पक्षः पुच्छमात्मेत्याख्यानं पंचकृत्वः प्रस्तौ
ति पंचकृत्व उद्गायति पंचकृत्वः प्रतिहरति पंचकृत्व उपद्रवति पंचकृत्वो निधनमुपयंति तस्तो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥२४॥ त ३

भसहस्रं भवत्येवं हेता: पंचविधा अनुशास्यं तेपक्षाकृतचाशीतिभ्य: सैका विधा तिस्रस्त्वचाशीत
यो पङ्क्तयस्तापंचमीतदेतत्सहस्रं तत्सर्वं तानि दशदशेति देसर्वमेतावती हि संख्या दशदशातस्त ख्या
कृतं दशशतानि तत्सहस्रं तत्सर्वं तानि त्रीणि छंदांसि भवंति त्रेधा विहितं वा इदमन्नमशनं पा
नं खादस्तदेतैराप्नोति ॥१६॥४॥ तद्वा इदं बृहती सहस्रं संपन्नं तद्धैतदेके नानाछंदसां सहस्रं प्र
तिजानते किमन्यत्तदन्यद्ब्रूयामेति त्रिष्टुप्सहस्रमेके जगतीसहस्रमेके नुष्टुप्सहस्रमेके
तदुक्तमृषिणानुष्टुभमनुचर्चूर्यमाणमिंद्रं निचिक्यु: कवयो मनीषेति वाचि वैतदैंद्रं प्राणं न्य
चायन्नित्येतत्तदुक्तं भवति स हेश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भविता रीश्वरो तु पुरायुष: ह ३
प्रैतोरिति हस्माहाकृत्स्नो ह्येष आत्मा यद्वाग्भिहि प्राणेन मनसेष्यमानो वाचानानुभवति
बृहतीमभिसंपादयेदेष वैकृत्स्न आत्मा यद्बृहती सोयमात्मा सर्वत: शरीरै: परिवृत: स्तद २४

थायमात्मा सर्वत: शरीरै: परिवृत एवमेव बृहती सर्वतश्छंदोभि: परिवृता मध्यं ह्येषामंगानामात्मा म
ध्यं छंदसां बृहती स हेश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भविता रीश्वरो ह तु पुरायुष: प्रैतोरिति हस्मा
ह कृत्स्नो ह्येष आत्मा यद्बृहती तस्माद्बृहतीमेवाभिसंपादयेत् ॥१७॥५॥ तद्वा इदं बृहती सहस्रं सं
पन्नं तस्य वा एतस्य बृहतीसहस्रस्य संपन्नस्यैकादशानुष्टुभो शतानि भवंति पंचविंशतिश्चा
नुष्टुभ आत्तं वै भूयसा कनीयस्तदुक्तमृषिणा वाचमष्टापदीमहमित्यष्टौ हि चतुरक्षराणि भ
वंति नवस्रक्तिमिति बृहती संपद्यमाना नवस्रक्तिर्ऋतस्पृशमिति सत्यं वै वागृचास्पृष्टमिंद्रा
६४ त्परितन्वं ममे इति तद्यदेतद्बृहतीसहस्रमनुष्टुप्संपन्नं भवति तस्मात्तदैंद्रात्प्राणाद्ध हसे
वाचमनुष्टुभं तन्वं सा निर्मिमीते सर्वा एष वाच: परमो विकारो यदेतन्महदुक्थं तदेतत्पंच
विधं मितममितं स्वर: सत्यानृते इत्यृग्गाथा कुंब्या तन्मितं यजुर्निगदो वृथा वाक् तदमि
तं सामाथो य: कश्च गेष्ण: स स्वर ओमिति सत्यं नेत्यनृतं तदेतत्पुष्पं फलं वाचो यत्सत्यं स हे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३१५२४

चरोय शास्त्रीक ऋणकी निर्भवितोः पुष्पं हि फलं वाचः स स्वं वदत्यथैतन्मूलं वा चो यदनृतं तन
यथा वृक्ष आविर्मूलः शुष्यति स उद्वर्तत एवमेवानृतं वदन्नाविर्मूल मात्मानं करोति स शु
ष्यति स उद्वर्तते तस्मादनृतन्न वदेद्दयेत त्वेनेन पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदो ३ मिति
तद्यत्किं चोमित्याहात्रैवास्मै तद्रिच्यते स यत्सर्वमों कुर्याद्रिंच्यादात्मानं स कामेभ्यो ना
लं स्यादथैतत्पूर्णमभ्यात्मं यन्नेति स यत्सर्वं नेति ब्रूयात्पापिकास्य कीर्तिर्जायेत सैनं
तत्रैव हन्यात्तस्मात्काल एव दद्यात्काले न दद्यात्तत्सत्यानृते मिथुनीकरोति तयोर्मिथु
नात्प्रजायते भूयान्भवति यो वै तां वाचं वेद यस्या एष विकारः स संप्रति विदकारो वै स
र्वा वाक्सैषा स्पर्शोष्मभिर्व्यज्यमाना बह्वी नानारूपा भवति तस्यै यदुपांशु स प्राणो
यदुच्चैस्तच्छरीरं तस्मात्तदा विराविर्हि शरीरं ॥१८॥६॥ तद्धाइदं बृहती सहस्रं संप ॥२५॥
तस्मात्तत्तिर इवतिर इवह्यशरीरमशरीरो हि प्राणोथयदुच्चैस्तच्छरीरं १

नेतद्यशः स इंद्रः स भूतानामधिपतिः स य एवमेतमिंद्रं भूतानामधिपतिं वेद विस्रसा हैवा
स्माल्लोकात्प्रैतीति ह स्माह महिदास ऐतरेयः प्रेत्येंद्रो भूत्वैषु लोकेषु राजतीति तद्धाहयदनेन
न रूपेणामुं लोकमभिसंभवती ३ अथ केन रूपेणमं लोकमाभवती ३ ति यदेतत्स्त्रियां लो
हितं भवत्यग्नेस्तद्रूपं तस्मात्तस्मान्न बीभत्सेताथ यदेतत्पुरुषे रेतो भवत्यादित्यस्य तद्रू
पं तस्मात्तस्मान्न बीभत्सेत सोयमात्मेममात्मानममुष्मा आत्मने संप्रयच्छत्यसावा
त्माऽमुमात्मानमिमस्मा आत्मने संप्रयच्छति तावन्योन्यमभिसंभवतो नेनाह रूपेणामुं
लोकमभिसंभवत्यमुनो रूपेणमं लोकमाभवति ॥१९॥७॥ तत्रैते श्लोकाः ३ यदक्षरं प
ञ्चविधं समेति युजो युक्ता अभि यत्संवहंति सत्यस्य सत्यमनु यत्र युज्यते तत्र देवाः
सर्व एकं भवंति यदक्षरादक्षरमेति युक्ते युजो युक्ता अभि यत्संवहंति सत्यस्य सत्य
मनु यत्र युज्यते तत्र देवाः सर्व एकं भवंति यद्वाचवोमिति यच्चनेति यच्चास्याः क्रूरं यदु

॥२६॥ वोऽस्वणि ह्युत द्वियुयाकु वयोऽन्नविंदन्नामायत्तासमत्यंश्चतेधि यस्मिन्नामासमत्यंश्चते
धित त्रदेवाः सर्वे युज्ञो भवंति तेन पाप्मानमपहत्य ब्रह्मणा स्वर्गं लोकमप्येति विद्वान्नेने
नवाचा स्त्रियं ब्रुवेनेनमस्त्रीपुमान्ब्रुवन्नपुमांसन्नब्रुवेनेनवदन्वदति कश्चनाऽऽः ३ तिब्र
लतन्नागतमहीमिति तद्वा इदं बृहती सहस्रं संपन्नं तस्यै एतस्य बृहती सहस्रस्य संपन्नस्य वा४
षट्त्रिंशतमक्षराणां सहस्राणि भवंति तावंति पुरुषायुषोऽह्नां सहस्राणि भवंति जीवाक्षरेणै
व जीवाहराप्नोति जीवाह्ना जीवाक्षरमित्यनकाममारो थदैवरथस्तस्य वागुद्धिः श्रोत्रे पक्ष
सी चक्षुषी युक्ते मनः संग्रहीता तदयं प्राणोऽधितिष्ठति तदुक्तमृषिणा तेन यातं मनसो ज
वीयसा निमिषश्चिज्जवीयसेति जवीयसेति॥ २०८॥ इति त्रितीयोऽध्यायः॥ ॐ आत्मा वा इ
दमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोका ॥२६॥

३१

न्सृजतांभो मरीचीर्मरमापोऽदोंभः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठांतरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरो या अधस्ता
त्ता आपः स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति सोऽद्भ्य एव पुरुषं समुद्धृत्यामूर्छयत्तमभ्य
तपत्तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत यथांडं मुखाद्वाग्वाचोऽग्निर्नासिके निरभिद्येतां नासि
काभ्यां प्राणः प्राणाद्वायुरक्षिणी निरभिद्येतामक्षिभ्यां चक्षुश्चक्षुष आदित्यः कर्णौ निरभिद्येतां
कर्णाभ्यां श्रोत्रं श्रोत्राद्दिशस्त्वङ्निरभिद्यत त्वचो लोमानि लोमभ्य ओषधिवनस्पतयो हृदयं नि ६५
रभिद्यत हृदयान्मनो मनसश्चंद्रमा नाभिर्निरभिद्यत नाभ्या अपानोऽपानान्मृत्युः शिश्नं
निरभिद्यत शिश्नाद्रेतो रेतस आपः ॥२१॥१॥ ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्यर्णवे प्राप
तंस्तमशनापिपासाभ्यामन्ववार्जत्ता एनमब्रुवन्नायतनं नः प्रजानीहि यस्मिन्प्रतिष्ठि
ता अन्नमदामेति ताभ्यो गामानयत्ता अब्रुवन्न वै नोऽयमलमिति ताभ्योऽश्वमानयत्ता अ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ब्रुवन्नवैनोयमलमितिताभ्यःपुरुषमानयत्ताअब्रुवन्सुकृतंबतेतिपुरुषोवावसुकृतंताअ
ब्रवीद्यथायतनंप्रविशतेत्यग्निर्वाग्भूत्वामुखंप्राविशद्वायुःप्राणोभूत्वानासिकेप्राविश
दादित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणीप्राविशद्दिशःश्रोत्रंभूत्वाकर्णौप्राविशन्नोषधिवनस्पतयो
लोमानिभूत्वात्वचंप्राविशंश्चंद्रमामनोभूत्वाहृदयंप्राविशन्मृत्युरपानोभूत्वाना
भिंप्राविशदापोरेतोभूत्वाशिश्नंप्राविशंस्तमशनापिपासेअब्रूतामावाभ्यामभिप्र
जानीहीतितेअब्रवीदेतास्वेववांदेवतास्वाभजाम्येतासुभागिन्यौकरोमीतितस्माद्य
स्यैकस्यैचदेवतायैहविर्गृह्यतेभागिन्यावेवास्यामशनापिपासेभवतः॥२॥२॥सईक्ष
तेमेनुलोकाश्चलोकपालाश्चान्नमेभ्यःसृजाइतिसोपोभ्यतपत्ताभ्योभितप्ताभ्यो
मूर्तिरजायतयावैसामूर्तिरजायतान्नंवैतत्तदेनत्सृष्टंपराङत्यजिघांसत्तद्वाचाजि

घृक्षत्तन्नाशक्नोद्वाचाग्रहीतुंसयद्धैनद्वाचाग्रहैष्यदभिव्याहृत्यहैवान्नमत्रप्स्यत्तत्प्राणेनाजिघृ
क्षत्तन्नाशक्नोत्प्राणेनग्रहीतुंसयद्धैनत्प्राणेनाग्रहैष्यदभिप्राण्यहैवान्नमत्रप्स्यत्तच्चक्षु
षाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्चक्षुषाग्रहीतुंसयद्धैनच्चक्षुषाग्रहैष्यद्दृष्ट्वाहैवान्नमत्रप्स्यत्तच्छ्रो
त्रेणाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छ्रोत्रेणग्रहीतुंसयद्धैनच्छ्रोत्रेणाग्रहैष्यच्छ्रुत्वाहैवान्नमत्रप्स्यत्तत्त्व
चाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोत्त्वचाग्रहीतुंसयद्धैनत्त्वचाग्रहैष्यत्स्पृष्ट्वाहैवान्नमत्रप्स्यत्तन्म
नसाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोन्मनसाग्रहीतुंसयद्धैनन्मनसाग्रहैष्यद्ध्यात्वाहैवान्नमत्रप्स्य
त्तच्छिश्नेनाजिघृक्षत्तन्नाशक्नोच्छिश्नेनग्रहीतुंसयद्धैनच्छिश्नेनाग्रहैष्यद्विसृज्यहैवान्न
मत्रप्स्यत्तदपानेनाजिघृक्षत्तदावयत्सैषोन्नस्यग्रहोयद्वायुरन्नायुर्वाएषयद्वायुःस
ईक्षतेकथंन्विदंमदृतेस्यादितिसईक्षतकतरेणप्रपद्याइतिसईक्षतयदिवाचाभि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

व्याहृतंयदिप्राणेनाभिप्राणितंयदिचक्षुषादृष्टंयदिश्रोत्रेणश्रुतंयदित्वचास्पृष्टंयदिमनसाध्यातं
यद्यपानेनाभ्यपानितंयदिशिश्नेनविसृष्टमथकोहमितिसएतमेवसीमानंविदार्यैतयाद्वा
राप्रापद्यतसैषाविदृतिर्नामद्वास्तदेतन्नांदनंतस्यत्रयआवसथास्त्रयःस्वप्नाअयमावसथो
यमावसथोयमावसथइतिसजातोभूतान्यभिव्यैख्यत्किमि हान्यंवावदिषदितिसए
तमेवपुरुषंब्रह्मततममपश्यदिदमदर्शमितीँ३ तस्मादिदंद्रोनामेदंद्रोहवैनामतमि
दंद्रंसंतमिंद्रइत्याचक्षतेपरोक्षेणपरोक्षप्रियाइवहिदेवाःपरोक्षप्रियाइवहिदेवाः॥२३॥
॥३॥ इतिचतुर्थोध्यायः ॥ ॥ अपक्रामंतुगर्भिण्यः ॥ पुरुषेहवाअयमादितोगर्भोभव
तियदेतद्रेतस्तदेतत्सर्वेभ्योंगेभ्यस्तेजःसंभूतमात्मन्येवात्मानंबिभर्तितद्यदास्त्रि
यांसिंचत्यथैनज्जनयतितदस्यप्रथमंजन्म ॥ तत्स्त्रियाआत्मभूयंगच्छतियथास्वमं ॥२८॥

गंतथातस्मादेनांनहिनस्तिसास्यैतमात्मानमत्रगतंभावयतिसाभावयित्रीभावयितव्याभवति
तंस्त्रीगर्भंबिभर्तिसोग्रएवकुमारंजन्मनोग्रेधिभावयतिसयत्कुमारंजन्मनोग्रेधिभा
वयत्यात्मानमेवतद्भावयत्येषांलोकानांसंतत्याएवंसंतताहीमेलोकास्तदस्यद्वितीयंजन
न्मसोस्यायमात्मापुण्येभ्यःकर्मभ्यःप्रतिधीयतेथास्यायमितरआत्माकृत्सोवयोग कृत्य
तःप्रैतिसइतःप्रयन्नेवपुनर्जायतेतदस्यतृतीयंजन्मतदुक्तमृषिणागर्भेनुसन्न
न्वेषामवेदमहंदेवानांजनिमानिविश्वा। शतंमापुरआयसीररक्षन्नधःश्येनोजव
मि२ सानिरदीयमितिगर्भएवैतच्छयानोवामदेवएवमुवाचसएवंविद्वानस्माच्छरीरभेदा
दूर्ध्वउत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गेलोकेसर्वान्कामानाप्त्वामृतःसमभवत्समभवत्॥२४॥
॥४॥ इतिपंचमोध्यायः ॥ यघास्कानंगभिण्यः ॥ कोयमात्मेतिवयमुपास्महेकतरःसआ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥२९॥ त्मायेनवापश्यतियेनवाशृणोतियेनवागंधानाजिघ्रतियेनवावाचंव्याकरोतियेनवास्वा
दुचास्वादुचविजानातियदेतद्धृदयंमनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानंविज्ञानंप्रज्ञानंमेधा
दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषाजूतिःस्मृतिःसंकल्पःक्रतुरसुःकामोवशइतिसर्वाण्येवैता
निप्रज्ञानस्यनामधेयानिभवंत्येषब्रह्मैषइंद्रएषप्रजापतिरेतेसर्वेदेवाइमानिचपंच
महाभूतानिपृथिवीवायुराकाशआपोज्योतींषीत्येतानीमानिचक्षुद्रमिश्राणीवबीजा
नीतराणिचेतराणिचांडजानिचजारुजानिचस्वेदजानिचोद्भिज्जानिचाश्वागावः
पुरुषाहस्तिनोयत्किंचेदंप्राणिजंगमंचपतत्रिचयच्चस्थावरंसर्वंतत्प्रज्ञानेत्रंप्रज्ञा
नेप्रतिष्ठितंप्रज्ञानेत्रोलोकःप्रज्ञाप्रतिष्ठाप्रज्ञानंब्रह्मसएतेनप्रज्ञेनात्मनास्माल्लो
कादुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गेलोकेसर्वान्कामानाप्त्वामृतःसमभवत्समभवत्॥२५॥१॥इतिष

व२ ॥२९॥

ष्ठोध्यायः॥ वाङ्मेमनसिप्रतिष्ठितामनोमेवाचिप्रतिष्ठितमाविरावीर्मएधिवेदस्यमआणीस्थः
श्रुतंमेमाप्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्संदधाम्यृतंवदिष्यामिसत्यंवदिष्यामितन्माम
वतु ३ वतुतद्वक्तारमवत्ववतुमामवतुवक्तारमवतुवक्तारं॥२६॥१ सप्तमोध्यायः॥इतिद्वितीयारण्यकं
समाप्तं॥ ॐ॥ अथातःसंहितायाउपनिषदंपृथिवीपूर्वरूपंद्यौरुत्तररूपंवायुःसंहितेतित
माण्डूकेयआकाशःसंहितेत्यस्यमाक्षव्योवेदयाचक्रेसहाविपरिहृतोमेनेनमेस्यपुत्रे
णसमगादितिसमानेवैतस्परिहृतोमेनइत्यागस्त्यःसमानंत्वेतद्भवतिवायुश्चाकाश
वा३ श्चेत्यधिदेवतमथाध्यात्मंकुपूर्वरूपंमनउत्तररूपंप्राणःसंहितेतिशूरवीरोमाण्डूकेयो
वहोस्यपुत्रआहज्येष्ठोमनःपूर्वरूपंवागुत्तररूपंमनसावाअग्रेसंकल्पयत्यथवा
चाव्याहरतितस्मान्मनएवपूर्वरूपंवागुत्तररूपंप्राणस्त्वेवसंहितेतिसमानमेनेयोरत्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥३०॥

हृ ४

पितुश्च पुत्रस्य च संरबो श्चरथ: प्रष्टिवाहनो मनो वाक्प्राण संहत: सय एवमेतां संहितां वेद
संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेतीति नु माडूके
यानां॥१॥ अथ शाकल्यस्य पृथिवी पूर्वरूपं द्यौरुत्तररूपं वृष्टि: संधि: पर्जन्य: संधा
ता तदुतापि यत्रैतद्बलवदनूहत्य सदहोरात्रे वर्षति द्यावापृथिव्यौ समधातामित्यु
ताथो हरि तीन्वधिदैवतमथाध्यात्मं पुरुषो ह वा अयं सर्व ओ दे हे बिदलो भवत इ
त्याहुस्तस्येदमेव पृथिव्या रूपमिदं दिवस्तत्रायमंतरेणाकाशो यथासौ द्यावापृथि
व्यावंतरेणाकाशस्तस्मिन्हास्मिन्नाकाशे प्राण आयत्तो यथामुष्मिन्नाकाशे वायुराय
त्तो यथामूनि त्रीणि ज्योतींष्येवमिमानि पुरुषे त्रीणि ज्योतींषि यथासौ दिव्यादित्य एव
मिदं शिरसि चक्षुर्यथासावंतरिक्षे विद्युदेवमिदमात्मनि हृदयं यथायमग्नि: पृथि

यु ८

॥३०॥

व्यामेवमिदमुपस्थे रेत एवमु ह स्म सर्वल्लोकमात्मानमनु विधायाहेदमेव पृथिव्या रूपमि
दं दिव: सय एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्व
र्गेण लोकेन सर्वमायुरेति॥२॥ अथातो निर्भुजप्रवादा: पृथिव्यायतनं निर्भुजं दिव्या
यतनं प्रतृण्णमंतरिक्षायतनमुभयमंतरेणाथ यद्येनं निर्भुजं ब्रुवंतमुपवदेदच्यौष्टावराभ्यां ॐ ४
स्थानाभ्यामित्येनं ब्रूयादथ यद्येनं प्रतृण्णं ब्रुवंतमुपवदेदच्योष्टाउत्तराभ्यां स्थाना
भ्यामित्येनं ब्रूयादथ यद्येनमुभयमंतरेणाह तस्य नास्त्युपवादो यद्धि संधिं विवर्तयति त
न्निर्भुजस्य रूपमथ यच्छुद्धे अक्षरे अभिव्याहरति तत्प्रतृण्णस्याग्रउ एवोभयमंतरे
णोभयंव्याप्तं भवति सोऽन्नाद्यकामो निर्भुजं ब्रूयात्स्वर्गकाम: प्रतृण्णमुभयकाम उभय
मंतरेणाथ यद्येनं निर्भुजं ब्रुवंतं परउपवदेत्पृथिवीं देवतामार: पृथिवी त्वा देवता

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रिष्यतीत्येनंब्रूयादथयएनंप्रत्यस्मब्रुवंतंपरउपवदेद्दिवंदेवतामारोद्यौस्त्वादेवतारिष्यती
त्येनंब्रूयादथयएनमुभयमंतरेणब्रुवंतंपरउपवदेदंतरिक्षंदेवतामारोंतरिक्षंत्वादेव
तारिष्यतीत्येनंब्रूयाद्यथातुकथाचब्रुवन्वाब्रुवंतंवाब्रूयादभ्याशमेवयत्तथास्यान्नत्वे
वान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणंब्रूयादितिद्युम्नएवब्राह्मणंब्रूयान्नोतिद्युम्नेचनब्राह्मणंब्रूयान्नमो
अस्तुब्राह्मणेभ्यइतिहस्माहशूरवीरोमांडूकेयः॥३॥अथातोनुव्याहाराःप्राणोवंशइतिवि
द्यात्सयएनंप्राणंवंशमुपवदेत्कश्चक्रुवंचेन्मन्येतप्राणंवंशंसमधाँ॥३॥प्राणमावंशंसंदधतंन
शक्रोषीत्याहप्राणस्त्वावंशोहास्यतीत्येनंब्रूयादथचेदशक्रुवंतंमन्येतप्राणंवंशंसमधि
त्सिषंतंनाशकःसधातुप्राणस्त्वावंशोहास्यतीत्येनंब्रूयाद्यथातुकथाचब्रुवन्वाब्रुवंतंवाब्रू
यादभ्याशमेवयत्तथास्यान्नत्वेवान्यत्कुशलाद्ब्राह्मणंब्रूयादितिद्युम्नएवब्राह्मणंब्रूया

न्नोतिद्युम्नेचनब्राह्मणंब्रूयान्नमोअस्तुब्राह्मणेभ्यइतिहस्माहशूरवीरोमांडूकेयः॥४॥अथ
स्वल्पाहनिर्भुजवक्त्राःपूर्वमक्षरंपूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपंयोवकाशःपूर्वरूपोत्तररूपे
अंतरेणसासंहितेतिसयएवमेतांसंहितांवेद संधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्म
वर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेत्यथवयंब्रूमोनिर्भुजवक्त्राइतिहस्माहह्रस्वो
मांडूकेयःपूर्वमेवाक्षरंपूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपंयोवकाशःपूर्वरूपोत्तररूपेअं
तरेणयेनसंधिंविवर्तयतियेनस्वरास्वरंविजानातियेनमात्रामात्रांविभजतेसा
संहितेतिसयएवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्व
र्गेणलोकेनसर्वमायुरेत्यथहास्यपुत्रआहमध्यमःप्रातीबोधीपुत्रोक्षरेत्वेवाहमि
मेअविकर्षन्नन्नेकीकुर्वन्यथावर्णमाहतथासोमात्रापूर्वरूपोत्तररूपेअंतरेण

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥३२॥ संधिविज्ञपनी साम तद्भवति सामैवाहं संहितां मन्य इति तदप्येतदृषिणोक्तं बृहस्येतेन परः सा
म्नो विदुरिति स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण
लोकेन सर्वमायुरेति॥५॥ बृहद्रथंतरयोरूपेण संहिता संधीयत इति तार्क्ष्यो वाग्वै रथंतर
स्य रूपं प्राणो बृहत उभाभ्यामु खलु संहिता संधीयते वाचा च प्राणेन चेति तस्या हस्मोप
निषदि संवत्सरं गारक्षयते तार्क्ष्य एतस्यां हस्म मात्रायां संवत्सरं गारक्षयते तार्क्ष्यस्त
दप्येतदृषिणोक्तं रथंतरमाजभारा वसिष्ठः। भरद्वाजो बृहदा चक्रे अग्नेरिति स य एवमे
तां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायु
रेति वाक्प्राणेन संहितेति कौंठरव्यः प्राणः पवमानेन पवमा नो विश्वैर्देवैर्विश्वे देवाः
स्वर्गेण लोकेन स्वर्गो लोको ब्रह्मणा सैषावरपरा संहिता स यो हैतामवरपरां संहितां

वै २ ॥३२॥

षा

वेदैवं हैव स प्रजया पशुभिर्यशसा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन संधीयते यथैषा संहिता स यदि परेण
वोपस्तः स्वेन वार्थेनाभिव्याहरेदभिव्याहार्षन्नेव विद्यादिदं संहितागमदिदुषा देवानामेवं
भविष्यतीति शाश्वत्यथास्यात्स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ब्र
ह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेति वाक्संहितेति पंचालचंडो वाग्वै वेदाः संधीयंते वा चा ४
चा छंदांसि वाचा मित्राणि संदधति वाचा सर्वाणि भूतान्यथो वागेवेदं सर्वमिति तद्यत्रैतद
धीते वा भाषते वा वाचि तदा प्राणो भवति वाक्तदा प्राणं रेढ्यथ यत्तूष्णीं वा भवति स्वपिति वा
प्राणे तदा वाग्भवति प्राणस्तदा वाचं रेढि तावन्योन्यं रीढो वाग्वै माता प्राणः पुत्रस्तदप्येत
दृषिणोक्तमेकः सुपर्णः स समुद्रमाविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे तं पाकेन मनसापश्य
मंतितस्तं माता रेढि स उ रेढि मातरमिति स य एवमेतां संहितां वेद संधीयते प्रजया

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥३२॥ पशुभिर्यशसाब्रह्मवर्च्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्वमायुरेत्यथातःप्रजापतिसंहिताज्जायापूर्वरू
पमितिरुत्तररूपंपुत्रःसंधिःप्रजननंसंधानंसैषादितिःसंहितादितिर्हीदंसर्वंयदिदंकिंच
पिताचमाताचपुत्रश्चप्रजननंचतदप्येतदृषिणोक्तमदितिर्मातासपितासपुत्रइतिसय
एवमेतांसंहितांवेदसंधीयतेप्रजयापशुभिर्यशसाब्रह्मवर्चसेनस्वर्गेणलोकेनसर्व
मायुरेतिसर्वमायुरेति॥६॥इतिप्रथमोध्यायः॥प्राणोवंशइतिस्थविरःशाकल्यस्तस्ययथाशा
लावंशोसर्वेन्येवंशाःसमाहितास्युरेवमस्मिन्प्राणेचक्षुःश्रोत्रंमनोवागिंद्रियाणिशरी
रंसर्वआत्मासमाहितस्तस्यैतस्यात्मनःप्राणऊष्मरूपमस्थीनिस्पर्शरूपंमज्जानस्व
ररूपंमांसंलोहितमित्येतदन्यच्चतुर्थमंतस्थारूपमितिहस्माहह्रस्वोमांडूकेयस्त्रयंत्वे
वनएतत्प्रोक्तंतस्यैतस्यत्रयस्यास्थ्नांमज्जांपर्वणामितित्रीणीतःषष्टिशतानित्रीणी ॥३३॥

तस्मानित्सप्तविंशतिशतानिभवंतिसप्तचवैशतानिविंशतिश्चसंवत्सरस्याहोरात्राःसएषोहः
संमानश्चक्षुर्मयःश्रोत्रमयश्छंदोमयोमनोमयोवाङ्मयआत्मासयएवमेतमहःसंमानंच
क्षुर्मयंश्रोत्रमयंछंदोमयंमनोमयंवाङ्मयमात्मानंवेदाह्नांसायुज्यंसरूपतांसलोकतां
मश्नुतेपुत्रीपशुमान्भवतिसर्वमायुरेति॥७॥१॥अथकौंठरव्यस्त्रीणिषष्टिशतान्यक्षराणां
त्रीणिषष्टिशतान्यूष्मणांत्रीणिषष्टिशतानिसंधीनांयान्यक्षराण्यवोचामाहानितानियां
न्यूष्मणोवोचामरात्रयस्तायान्त्संधीनवोचामाहोरात्राणांतेसंधयइत्यधिदैवतमथाध्या
त्मंयान्यक्षराण्यवोचामास्थीनितान्यध्यात्मंयानूष्मणोधिदैवतमवोचाम
मज्जानस्तेध्यात्ममेषहवैसंप्रतिप्राणोयन्मज्जैतद्वैतोनहवाऋतेप्राणादेतःसिच्यते
यद्वाऋतेप्राणाद्रेतःसिच्येतपूयेन्नसंभवेद्यान्त्संधीनधिदैवतमवोचामपर्वाणितां

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥३४॥ न्यध्यासं तस्यैतस्य त्रयस्यास्त्रांमात्रां पर्वणामिति पंचैतश्चत्वारिंशच्छतानि पंचैतस्तद्शी
तिसहस्रं भवत्यशीतिसहस्रं वा अर्क्लिनो बृहतीरहरभिसंपादयति स एषोक्षरसमानं
श्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छंदोमयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा स य एवमेतमक्षरसमानं च
क्षुर्मयं श्रोत्रमयं छंदोमयं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं वेदाक्षराणां सायुज्यं सरूपतां स
लोकतामश्नुते पुत्रीपशुमान्भवति सर्वमायुरेति॥६॥ चत्वारः पुरुषा इति बाध्वः शरी
रपुरुषश्छंदःपुरुषो वेदपुरुषो महापुरुष इति शरीरपुरुष इति यमवोचाम स य एवायं
देहिक आत्मा तस्यैषोयमशरीरः प्रज्ञात्मा सरसश्छंदःपुरुष इति यमवोचाम येन वे
दान्वेद ऋग्वेदं यजुर्वेदं सामवेदं तस्यैतस्य ब्रह्मा रसस्तस्माद्ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठं कुर्वीत यो
यज्ञस्योल्बणं पश्येत् महापुरुष इति यमवोचाम संवत्सर एव प्रध्वंसयन्नन्यानि भूता
माक्षरसमाम्नाय एव तस्यैतस्याकारो रसो वेदपुरुष इति यमवोचा ३ ॥३४॥

न्यैक्याभावयन्नन्यानि तस्यैतस्यासावादित्यो रसः स यश्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा यश्चासा
वादित्य एकमेतदिति विद्यात्तस्मात्पुरुषं पुरुषं प्रत्यादित्यो भवतीति तदप्येतदृषिणोक्तं चित्रं
देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः। आप्रा द्यावापृथिवी अंतरिक्षं सू
र्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्चेत्येतामनुविधं संहितां संधीयमानां मन्य इति ह स्माह बाध्व
एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसंत एतमग्नावध्वर्यव एतं महाव्रते छंदोगा एतमस्यामे
तं दिव्येतं वायावेतमाकाश एतमप्स्वेतमोषधीष्वेतं वनस्पतिष्वेतं चंद्रमस्येतं नक्षत्रेष्वेतं
सर्वेषु भूतेष्वेतमेव ब्रह्मेत्याचक्षते स एष संवत्सरसमानश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयश्छंदो
मयो मनोमयो वाङ्मय आत्मा स य एवमेतं संवत्सरसमानं चक्षुर्मयं श्रोत्रमयं छंदोम
यं मनोमयं वाङ्मयमात्मानं परस्मै शंसति॥७॥ दुग्धदोहा अस्य वेदा भवंति न तस्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नूके भागोस्ति न वेद सुकृतस्य पंथानमिति तदप्येतदृषिणोक्तं यस्तित्याज सचिविदं सखायं
न तस्य वाच्यपि भागो अस्ति। यदीं शृणोत्यलकं शृणोति न हि प्रवेद सुकृतस्य पंथामि
ति न तस्या नूके भागोस्ति न वेद सुकृतस्य पंथानमित्येतच्चादुक्तं भवति तस्मादेवं विद्वा
न परस्मा अग्निं चिनुयान्न परस्मै महाव्रतेन स्तुवीत न परस्मा एतदहः शंसेत्काम
पित्रे वाचार्याय वा शंसेदात्मन एवास्य तत्कृतं भवति स य श्चायमशरीरः प्रज्ञात्मा य
९४ श्चासावादित्य एकमेतदित्यवोचाम तौ यत्र विहीयेते चंद्रमा इवादित्यो दृश्यते न रश्मयः
प्रादुर्भवंति लोहिनी द्यौर्भवति यथा मंजिष्ठा व्यस्तः पायुः काककुलाय गंधिकमस्य
शिरो वायति संपरेतोस्यात्मा न चिरमिव जीविष्यतीति विद्यात्स यत्करणीयं मन्येत
तत्कुर्वीत यदंति यच्च दूरक इति सप्त जपेदादित्प्रत्नस्य रेतस इत्येका यत्र ब्रेलाप वमाने

शिरसंवार

ति षड्ढ्दयं तमसस्परीत्येका थापि यत्र किइइवादित्यो दृश्यते रथनाभिरिवाभिख्यायेत छि
द्रां वा छायां पश्येत्तदप्येवमेव विद्यादथाप्यादर्शे वोदके वा जिह्मशिरसं वात्मानं पश्येद्दि
पर्यस्ते वा कन्यां के जिह्मेन वा दृश्येयातां तदप्येवमेव विद्यादथाप्यपिधायाक्षिणी उप
क्षेतत यथा बुटरकाणि संपतंतीव दृश्यते तानि यदा न पश्येत्तदप्येवमेव विद्यादथाप्य
पिधाय कर्णौ उपशृणुयात्स एषोग्नेरिव प्रज्वलतो रथस्येवोपब्दिस्तं यदा न शृणुयात्तद
प्येवमेव विद्यादथापि यत्र नीलइवाग्निर्दृश्यते यथा मयूरग्रीवा मेघे वा विद्युतं पश्येन्मे
घे वा विद्युतं न पश्येन्महामेघे वा मरीचीरिव पश्येत तदप्येवमेव विद्यादथापि यत्र भूमिं
ज्वलंतीमिव पश्येत तदप्येवमेव विद्यादिति प्रत्यक्षदर्शनान्यथ स्वप्नाः पुरुषं कृष्णं केल
दंतं पश्यति स एनं हंति वराह एनं हंति मर्कट एनमास्कंदयत्याशु वायुरेनं प्रवहति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥३६॥

सुवर्णरवादित्वा पगिरति मध्व आति बिसानि भक्षयस्येक पुंडरीकं धारयति खरैर्वराहैर्युक्ते
यातिरुक्मी धेनुकस्वत्सा नलद माली दक्षिणा मुखो ब्रजयति स य एतेषां किं चिंसेव्ये
दुपोष्य पायसं स्थाली पाकं श्रपयित्वा रात्रीसूक्तेन प्रस्थ्य चंहुत्वान्येनान्नेन ब्राह्मणा
न्भोजयित्वा चरुं स्वयं प्राश्नीयात्स योतो श्रुतो गेतो मतो नेतो दृष्टो विज्ञातो नादिष्टः श्रोता
मंता द्रष्टा देष्टा घोष्टा विज्ञाता प्रज्ञाता सर्वेषां भूतानामंतर पुरुषः स म आत्मेति विद्यात् ॥११
॥४॥ अथ खल्वियं सर्वस्यै वाच उपनिषत्सर्वा ह्येवेमाः सर्वस्यै वाच उपनिषद इमां त्वे
वाचक्षते पृथिव्या रूपं स्पर्शो अंतरिक्षस्योष्माणो दिवः स्वरा अग्ने रूपं स्पर्शा वायोरू
ष्माणः सामवेदस्य स्वराश्चक्षुषो रूपं स्पर्शाः श्रोत्रस्योष्माणो मनसः स्वराः प्राणस्य
रूपं स्पर्शा अपानस्योष्माणो व्यानस्य स्वरा अथ खल्वियं दैवी वीणा भवति तदनुकृ
ल आदित्यस्य स्वरा ऋग्वेदस्य रूपं स्पर्शा यजुर्वेदस्योष्मा २ ॥३६॥

तिरसौ मानुषी वीणा भवति यथास्याः शिर एवममुष्याः शिरो यथास्या उदरमेवममुष्या अंभणं यथास्यै
जिह्वैवममुष्यै वादनं यथास्यास्तंत्रय एवममुष्या अंगुलयो यथास्याः स्वरा एवममुष्याः स्वरा यथास्या
स्पर्शा एवममुष्याः स्पर्शा यथा ह्येवेयं शब्दवती तर्द्मवत्येवमसौ शब्दवती तर्द्मवती यथा ह्येवेयं लोम
शेन चर्मणापिहिता भवत्येवमसौ लोमशेन चर्मणा पिहिता लोमशेन ह स्म वै चर्मणा पुरा वीणा अ
पिदधति स यो हैतां दैवीं वीणां वेद श्रुतवदनो भवति भूमिप्रास्य कीर्तिर्भवति यत्र क्व चार्या वाचो भा
षंते विदुरेनं तत्र अथातो वाग्रसो यस्यां संसदि धीयानो वा भाषमाणो वा न विरुरुचुषेत तत्रैता म
चं जपेदोष्ठापिधाना नकुली दंतैः परिवृता पविः ॥ सर्वस्यै वाच ईशाना चारु मामिह वादयेदिति
वाग्रसः ॥१२॥५॥ अथ हास्मा एतत्सह हारितो वाग्ब्राह्मणमिवोपोदाहरति प्रजापतिः प्रजाः सृ
ष्ट्वा व्यस्रंसत स संवत्सरः स छंदोभिरात्मानं समदधाद्यच्छंदोभि रात्मानं समदधात्तस्मात्संहि

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥३८॥ तानस्यैवाएतस्यै संहितायै णकारो बलं षकारः प्राण आत्मा स यो हैतौ णकारषकारावनु संहितमृचौ वे

द सबलां सप्राणां संहितां वेदायुष्यमिति विद्यात्स यदि विचिकित्सेत्स णकारं ब्रवाणी३ँ अणकारा३

इति स णकारमेव ब्रूयात्स षकारं ब्रवाणी३ँ अषकारा३ इति स षकारमेव ब्रूयात्तेयद्वय मनुसंहित

मृचौ धीमहे यच्च माण्डूकेयीयमध्यायं प्रब्रूमस्तेन नो णकारषकारावुपाप्ताविति ह स्माह ह्रस्वो

माण्डूकेयोऽथ यद्वयमनुसंहितमृचौ धीमहे यच्च माण्डूकेयीयमध्यायं प्रब्रूमस्तेन नो णकारषकारा

उपाप्ताविति ह स्माह स्थविरः शाकल्य एतद्ध स्म वै तद्विद्वांस आहुः ऋषयः कावषेयाः किमर्था

वयमध्येष्यामहे किमर्था वयं यक्ष्यामहे वाचि हि प्राणं जुहुमः प्राणे वा वाचं यो ह्येव प्रभवः

स एवाप्ययस्त्वा एताः संहिता नानन्तेवासिने प्रब्रूयान्नासंवत्सरवासिने नाप्रवक्त्र इत्या चा

र्या आचार्याः॥२२॥६॥ इति द्वितीयोऽध्यायः॥ इति तृतीयारण्यकं समाप्तं॥ विद्मा मघवन्विद्मा ॥३८॥

गातुमनु शंसिषो दिशः। शिक्षा शचीनां पते पूर्वीणां पुरूवसो। आभिष्टमभिष्टिभिः प्रचेतन प्रचेतय। इन्द्र द्यु

म्नाय न इषएवाहि शक्रः। राये वाजाय वज्रिवः शविष्ठ वज्रिन्नृञ्जसे। मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जस आयाहि पि

ब मत्स्व। विद्मा रायः सुवीर्यं भुवो वाजानां पतिर्वशाँ अनु। मंहिष्ठ वज्रिन्नृञ्जसे यः शविष्ठः शूराणां॥ यो

मंहिष्ठो मघोनां चिकित्वो अभिनो नय। इन्द्रो विदे तमु स्तुषे वशी हि शक्रः। तमूतये हवामहे जेतारमप

राजितं। स नः पर्षदति द्विषः क्रतुश्छन्द ऋतं बृहत्। इन्द्रं धनस्य सातये हवामहे जेतारमपराजितं। स

नः पर्षदति द्विषः स नः पर्षदति स्रिधः। पूर्वस्य यत्ते अद्रिवः सुम्न आ धेहि नो वसो पूर्तिः शविष्ठ श

स्यत ईशे हि शक्रः। नूनं तं नव्यं सन्यसे प्रभो जनस्य वृत्रहन्। समन्येषु ब्रवावहै शूरो यो गोषु

गच्छति सखा सुशेवो अद्वयाः। एवा ह्येवैवा ह्यग्ने३ एवा ह्येवैवा हीन्द्र। एवा ह्येवैवा हि विष्णा३उ।

एवा ह्येवैवा हि पूषन्। एवा ह्येवैवा हि देवाः। एवा हि शक्रो वशी हि शक्रो वशाँ अनु। आ यो मन्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यमन्यवउपोमन्यायमन्यवे।उपेहिविश्वध।विदामघवन्विद्दोमं॥१॥इतिचतुर्थोरण्यकंसमाप्तं॥ॐ॥
महाव्रतस्यपंचविंशतिंसामिधेन्यएकविंशतोप्रागुपोत्तमायाःसमिधाग्निमितिचतस्रोवैश्वक
र्मणऋषभउपालंभनीयउपांश्वाज्यप्रउगेविश्वजितोहोत्राश्चतुर्विंशाद्दीरवयंतीरपस्युवइति
चब्राह्मणाछंस्यावपेतप्रातःसवनेतीव्रस्याभिवयसोअस्यपाहीतिमाध्यंदिनेत्रिकद्रुकेषुमहि
षोयत्वाशिरमितिस्तोत्रियएंद्रयात्स्वुपनःपरावतइद्दायहिघोरसुरोअनम्नत।प्रोष्वस्मैपुरोर
थमित्यतोनुरूपश्चतुर्विंशान्मरुत्वतीयस्यातानोसत्सुमेजरितःसाभिवेगःपिबासोममभि
यमुग्रतर्दःकयाशुभासवयसःसनीलामरुत्वांइंद्रवृषभोरणायजनिष्ठाउग्रःसहसे
तुरायेतिमरुत्वतीयसंस्थितेमरुत्वतीयेहोताविसंस्थितसंचरेणनिष्क्रम्याग्नीध्रीयेतिस्रआ
ज्याहुतीर्जुहोत्यौदुंबरेणस्रुवेणानुमामिंद्रोअनुमांबृहस्पतिरनुसोमोअनुवाग्देव्यावीतु॥

॥३८॥

अनुमांमित्रावरुणाविहावतामनुद्यावापृथिवीपूर्वहूतौ।आदित्यामाविश्वेअवंतुदेवाःसम्राजानोयुउ
दाभिषिक्ताः।वायुःपूषावरुणःसोमोअग्निःसूर्योनक्षत्रैरवंतिहमानु।पितरोमाविश्वमिदेचभूतंपृश्नि
मातरोमरुतस्वर्काः।येअग्निजिह्वाउतवायजत्रास्तेनोदेवाःसुहवाःशर्मयछतेतिदक्षिणमार्जा
लीयदेशस्रुच्युत्तमांचतुर्गृहीतंपूर्वमवद्ययोत्तरतोग्नेरुपनिधायविहरणप्रभृतिमध्यंदिने
मार्जालीयोजागरितोभवतितस्मिन्परिवृतेजुहोतिप्राग्द्वारेवोदग्द्वारेवाप्रागुदग्द्वारेवाग्नि
रिवानाधृष्यःपृथिवीवसुषदाभूयासमंतरिक्षमिवानाप्यंद्यौरिवानाधृष्योभूयासंसूर्यइवा
प्रतिधृष्यश्चंद्रमाइवपुनर्भूर्भूयासंमनइवापूर्वंवायुरिवश्लोककृन्भूयासमहरिवस्वराात्रिरि
वप्रियोभूयासंगावइवपुनर्भुवोमिथुनमिवमरीच्यभूयासमापइवरसउ्षधयइवरूपंभूया
सममन्नमिवविभुर्यज्ञइवप्रभूर्भूयासंब्रह्मेवलोकेक्षत्रमिवश्रियाभूयासंयदग्नएषासमिति

ते॰ ३

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥३९॥

र्भवा तीत्यत्रवि मन्त्राथ वीथेति त्रीण्यनन्त्व चमत्र तिष्ठं नादित्यमुपतिष्ठते पर्यावृत्तेप्रदक्षिणमा
वृत्त्यैतेश्चैवा३स्वा हा कारेरेत्येवा३इदंमधु३इदंमधु इमंतीव्रसुतंपिबा३इदंमधु३इदंमध्विति च
प्रेष्याः संशास्ति पूर्णकुंभास्ति स्तोव माः षकुत्तमाइमंधिष्ण्यमुदकुंभं चत्रिः प्रदक्षिणंपरिव्रज्या
थदक्षिणेः पाणिभिर्दक्षिणानूरूना घ्नानाए स्येवा३इदंमधु३इदंमध्वितिवदन्त्यः॥२॥ उपाकृ
ते स्तोत्रे त्रेधंन्त्रिनयाथात्रोत्तरेच मार्जालीये शेषमेतवेदी निप्रदक्षिणमग्निंनिष्क्रम्याग्रेण
यूपंपुरस्तात्प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्नग्नेः शिर उपतिष्ठते नमस्तेगायत्रायय त्ते शिर इति तेनैवय
थेतं प्रत्येत्य दक्षिण मुदङ्मुखः पक्षन्नमस्ते राथंतरायय स्ते दक्षिणः पक्ष इत्यपरेणाग्नि पु
च्छमतिक्रम्य प्राङ्मुख उत्तरं नमस्ते बृहते यस्त उत्तरः पक्ष इति पश्चात्प्राङ् पुच्छं नमस्ते भद्राय य
त्ते पुच्छं यातेप्रतिष्ठेतिदक्षितः पुच्छस्यात्मानं मनस्ते राजनाययस्त आत्मेति॥२॥ यथेतं सदः ॥३९॥

ण१

प्रसर्पति पुरस्तात्प्रेंखउपक्लृप्तो भवति स्थूणोरज्जूवीव धइत्येतत्प्रश्नाल्यती र्थेनप्रपद्योत्तरेणाग्नीध्रीयं
परिव्रज्य पूर्वयाद्वारा सदः सर्वोधिष्ण्यान्युत्तरेणौदुंबराणि काष्ठानि प्रेंखस्य भवंति पाला शानिमिश्रा
णिवा त्रीणि फल कान्युभयतस्तष्टानि द्वेवा सूच्य श्चचाव त्यइषुमात्रः प्राङ् प्रेंखोनिमुष्टिकः स्तिर्य
ङुदगग्रः प्रागग्राभ्यां सूचीभ्यां समुतोदक्षिणोत्तरे स्थूणेनिखायाभितो होतृषदनं वीवधमस्या
दधात्सा॥ स्य संमितं कर्तुः कुशासुक्ष्णिदाणि प्रेंखस्य भवंतिरज्जूभ्यामूर्ध्वमुदयति दक्षिणतो
दक्षिणयोत्तरतः सव्ययाद्वाभ्यांत्रिगुणेस्या तां सव्यदक्षिणेपंचव्यायामेद्विगुणेवीवधेत्रिः प्रदक्षिणं
पर्यस्योर्ध्वग्रंथिंनिष्टर्क्यंब्ध्राति शाखाभिर्वसीभिर्वापर्यषंत्यप्रकंपि चतुरंगुलेनेषविभूमः
प्रेंखस्यान्मुष्टिमात्रेणवादक्षिणतउदाहिततरः समोवापदमात्रे धिष्ण्यात्॥३॥ निष्ठिते प्रेंखे
होतावाणमौदुंबरं शततंतु मुभाभ्यां परिमृस्योत्तरत उपोहते यथावीणासंप्रभिश्छंदोनिश्च

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

फ़ ग्लो १

तुरुत्तरेस्त्वा न्यस्यो र्ध्वमु यादृशाभिर्वा गायत्रेण त्वा छंदसोदूहाम्योल्लिहेन त्वानुष्टुभेन
त्वा बार्हतेन त्वा पाङ्क्तेन त्वा त्रैष्टुभेन त्वा जागतेन त्वा वैराजेन त्वा द्वैपदेन त्वाति छंदसा त्वेति छंद
स्यनुक्रम्य स्त्वा नानोमनुपरिक्रमणमोदुंबर्या ईषा शाखया सपलाशया मूल देशेन वाणं त्रिरूर्ध्व
मुल्लिखति प्राणाय त्वा पानाय त्वा व्यानाय त्वोल्लिखामी त्यन्येभ्योपि कामेभ्यः पुनरपि नत्वू
ल्लिखामी तिब्रूयादथैनं सशाखं कं दोगेभ्यः प्रयच्छति भूतेभ्यस्त्वेति पश्चा द्वै फलकं पाणी
प्रतिष्ठापयति प्राणमनुप्रेंखस्वेति प्राचं प्रेंखं प्रणयति व्यानमनुवीखस्वेति तिर्यंचमपानम
न्वीखस्वेत्य भ्यात्सं भूर्भुवः स्वरिति जपति प्राणाय त्वेति प्राचमेव व्यानाय त्वेति तिर्यंचमपा
नाय त्वेत्य भ्यात्संवसवस्त्वा गायत्रेण छंदसारोहंतु तानन्वारोहामीति पश्चा द्वै फलकं र
त्नी प्रतिष्ठापयत्यथ पूर्वं फलकं नानापाणिभ्यामभिप तयथा हि स्व स्यन्मध्यमं कुबु ॥४०॥

घे १

१

कनोपस्थ शेद यो र्वा संधिं रुद्रास्त्वा त्रैष्टुभेन छंदसारोहंतु तानन्वारोहामीति दक्षिणं सक्थ्यतिहरत्यादित्या
स्त्वा जागतेन छंदसारोहंतु तानन्वारोहामीति सव्यं विश्वे त्वा देवा आनुष्टुभेन छंदसारोहंतु तानन्वारो
हामीति समारोहति पश्चात्स्वस्य धिष्ण्यस्य दक्षिणं पादं प्राचं प्रतिष्ठापयत्य थ सव्यं यदेतरश्चाम्यदथेत
रं यदेतरो थेतरं नो भो विभूमो कुर्यात्कूर्चो न्हो त्रकाः समारोहंति ब्रह्मा चोदुंबरीमासंदीमुद्गाताय
दि कस्मै चिद्वश्य कर्मणे जिगमिषेद्दा दिश्य पालं प्राङवरुह्य चरित्वा तमर्थमेवमेवाजपयावृता
रोहेत्॥४॥ प्रस्तोतारं संशास्ति पंचविंशस्य स्तोमस्यति स्र षड्विंशती यास्वह्ने त्रयोदशासु वा परिशि
ष्टासु प्रथमं प्रतिहारं प्रभूता दित्य ह्ने त्रयोदशासु प्रवाचयते तिज्जातूक र्णि प्रोक्ते जपति सुप
र्णोसि गरुत्मान्त्रै मां वाचं वदिष्यामि बहु वदिष्यंतीं बहुपतिष्यंतीं बहुकरिष्यंतीं बहु सनिष्यं
तीं बह्वो भूयः करिष्यंतीं स्वर्गच्छंतीं स्वर्वदिष्यंतीं स्वः पतिष्यंतीं स्वः करिष्यंतीं स्वः सनिष्यं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

तीस्वरिमंयज्ञंवक्ष्यंतीस्वर्मोयजमानंवक्ष्यंतीमितिदीक्षितेयजमानशब्दोनादीक्षितेस्वरमुमि
तियोस्यप्रियस्यानतुवक्ष्यंतीमितिब्रूयादुक्थवीर्याणिचसंप्राणोवाचासमहंवावासंचक्षुर्म
नसासमहंमनसासंश्रोत्रमात्मनासमहमात्म नामयिमहोयिभर्गोमयिभर्गोमयिमु
जोमयिस्तोमोमयिस्तोमोमयिश्लोकोमयिघोषोमयियशोमयिश्रीर्मयिकीर्तिर्मयिमुक्तिरि
त्याहुयवागितिजपतित्रयज्ञाहावाःशस्त्रादेर्निविदःपरिधानीयायाइतिशब्दानध्व र्यवःका
रयंत्येतस्मिन्नहनिप्रभूतमन्नंदद्याद्राजपुत्रेणचमर्व्याधयंत्याघ्नंतिभूमिंदुदुभिंपल्यश्च
कांडवीणाभूतानांचमैथुनंब्रह्मचारिपुंश्चल्योःसंप्रवादोनेकेनसाम्नानिष्केवल्याय
स्तकवैराजनस्तोत्रियेणप्रतिपद्यते॥५॥तदिदासभुवनेषुज्येष्ठंतांसुतेकीर्तिंमघवन्म
हित्वाभूयइद्वावृधेवीर्यायन्तृणामुत्वान्तमंगीर्भिरुक्थैरितितिस्रोत्रहेकेस्वादोःस्वादी ॥४२॥

यस्वादुनास्त्वासमदःसुमधुमधुनाभियोधीरित्यात्मनः...उद्दस्यपृक्षपदेप्रस्यवदधास्यश्वायं
तोमघवन्निंद्रवाजिनोगामश्वंरथ्यमिंदसंकिरस्येतदोश्वस्थानइतरेत्रियमहेगोरश्वमात्मध
तोसंपक्षयोःपतनायनदंवऊंदतीनामित्येतयेतानिव्यतिषजतिपादैःपादान्बृहतीकारं
नदंवंत्युत्तराणिप्रथमायांचतुरुषाक्षराण्युपदधातिपादेष्वेकैकमवसानेतृतीयवर्जंसर्व
तुविहरत्यपिनिदर्शनायोदाहरिष्यामःतदिदासभुवनेषुज्येष्ठंपुनदंवओदतीनां॥यतो
जज्ञउग्रस्त्वेषनृम्णोरु।नदंयोयुवतीनां३।सद्योजज्ञानोनिरिणातिशत्रून्यतिंवोअ
घ्नानां३।अनुयंविश्वेमदंत्यूमाःषोधेनूनामिषुध्यसोमिस्वेवमेतांजिरन्यासुचेत्सम
न्नातासुराजनेनसाम्नास्तुवीरन्यथास्थानंताइहैवेमाअसमाम्नातासुचेत्स्तुवीरन्स
माम्नातस्यतावतीरुद्दत्यतेत्रताःशंसेदिहोएवेमाअन्यासुचेत्प्राक्सूददोहसःस्तो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्तादिद्वासेस्येतद्वादिशास्त्रमविहृतश्चात्रप्रतिगरस्ता॥अस्य सूददोहस इस्येतद्वाहि: सूददोहा: सू
ददोहा:॥६॥ प्रथमोध्याय:॥ग्रीवा:॥३॥ यस्येदमारजस्तुजोयुजोवनंसह:॥ इंद्रस्यरंत्यंबृहत्॥
नाधृषआदधर्षदाधृषाणंधृषितंशव:॥पुरायदीमतिव्यथिरिंद्रस्यधृषितंसह:॥सनोददा
तुतंरयिंरयिंपिशंगसंदृशं॥इंद्र:पतिस्तवस्तमोजनेष्वा सूददोहा:॥शिरोगायत्रमिंद्रमिन्द्रा
थिनोबृहदित्यन्यासुचेत्समाम्नातासुस्तुवीरंनुभयासंस्कानविपर्ययोसमाम्नातासु
चेत्स्तुवीरन्मिश्रासु च सूक्तस्योत्तमा सूददोहा॥विजव:॥सुतस्तेसोमउपयाहियन्तेम
त्स्वामदंसुरुवारंमघायामहिष्व इंद्र॥विजुरोगणध्वोससाहतुर्वेत्रहसेषुशाचून्न्रु
विंगाहएष:॥सनोनेतारंमहयामइंद्रं॥इनोवसुसमजः पर्वतेष्ठा: प्रतिवामजीषी॥
इंद्र:शश्चद्भिर्जोहूत्रएवै:॥सूददोहा इत्येतत्रयंग्रीवा:॥शिरोविजव: सर्वमर्द्धर्चं ७ ॥४२॥

भयंयन्तसमृद्धिंमे धुक्ष्वेगिवाचयुस्यध्वर्युमब्रुद्वेदस्य भवत्योमुक्थशा यजसोमस्येतीज्या
येसंप्रेषितोयेयज्ञामहइत्यागूर्यनिस्येवयजतिव्यवान्येवानुवषट्कारोस्तुक्तेवषट्कारा
नुमंत्रणमाहरत्स ध्वर्युरुक्थपात्रमतिगन्नात्योश्वमसोश्वभक्षंप्रतिख्यायहोतापाउ प्रेरवा
ह्वरोहत्सथैतप्रेरवंप्रत्सचमवब्रवीतियथाशासितारं भक्षयिष्यंतनोपहन्निष्यसीतिप्रेरवस्य
त्यायतनउपासीनोहोता भक्षयत्सथैतदुक्थपात्रं होतोपस्थ इत्नजपन भक्षयतिवाग्दे
वीसो मस्यतृप्यतु॥सोमोमेराजायु:प्राणायवषेतु॥समेप्राण: सर्वमायुर्दुहामहदित्यु
मा३ तंदाभिह्व विकाकृतीयसवनमन्यदेश्वदेवान्निविद्धानादस्यवामस्यपलितस्यहोतु
रितिसलिलस्यदेर्घ तमसएकचत्वारिंशतमानोभद्रीयंचतस्यस्कानएकाहिकोवै
श्वदेवस्यप्रतिपदनुचरौव्यवेतावेघज्ञायज्ञीयमग्नेतवश्रवोवयइतिषट्स्तोत्रियानु

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सूसौयदीक्षांद भूयसीषु वेस्तु वीरं नाग्निन्नस्ववक्रिभिरितिताबालीरनुरूपः संपन्नं महा
व्रतं संतिष्ठतइदमहरग्निष्टोमो यथाकालमेव भक्षं पुंरवं हरेयुः संदहेयुर्वे
सीः॥२३॥ नादीक्षितो महाव्रतं शंसेन्नानग्नो न परस्मै नासंवत्सरइत्येके कामं पित्रे वा
चार्याय वा शंसेदात्मनो है वास्य तद्धस्तं भवति होतृशंस्त्रं षूक्थशायजसोमस्येत्येके प्रैष
सनाराशंसेषु नाराशंसेषु वा होत्रकाणामुक्थशायजसो मानामिति तदिदमहर्नानंतेवा
सिने प्रब्रूयान्नासंवत्सरवासिने नो एवासंवत्सरवासिने नाब्रह्मचारिणे नासब्रह्मचारिणे
तं ३ नो एवासब्रह्मचारिणे नानभिप्रायायैदेशं न भूयः सक्लद्दनादिगदनाद्दाद्य्येव एक
एकस्मै प्रब्रूयादिति ह स्माह जातूकर्ण्यो नवत्से चनत्वतीय इति न तिष्ठंस्तिष्ठते न व्रजन्व्र
जते न शयानः शयानाय नोपर्यासीन उपर्यासीनाया ध एवासीनो धआसीनाय नाव ॥८६॥

ष्ठब्धो न प्रतिष्ठब्धो नातिवीतो नावकृतो ध्वंज्जुरन पश्रितो धीयीत न मांसं भुक्त्वा न लोहितं दृष्ट्वा
नगतासुं नाब्रह्मसमाक्रम्य नाक्रम्य नाभ्यज्य नोन्मर्दनं कारयित्वा न नापितेन कारयित्वा न स्ना
त्वा न वर्णकेनानुलिप्य न स्रजमपिनह्य न स्त्रियमुपगम्य नोल्लिख्य नावलिख्य नेदमेक
स्मिन्नहनि समापयेदिति ह स्माह जातूकर्ण्यः समापयेदिति गालवो यदन्यत्प्राकृ चाशीति
त्यः समापयेद्वेत्याग्निवेश्यायनोन्यमन्यस्मिन्देशे शमयमान इति यत्रेदमधीयीत न त
त्रोन्यदधीयीत य त्रत्वन्यदधीयीत काममिदं तत्राधीयीत नेदमनधीयन्स्नातको भवतीय
द्यप्यन्यद्वह्वधीयान्नैवेदमनधीयन्स्नातको भवति नास्मादधीतात्प्रमाद्येद्यद्यप्यन्यस्मा
त्प्रमाद्येन्नैवास्मात्प्रमाद्येन्नो एवास्मात्प्रमाद्येदस्माद्वेन्नप्रमाद्येदलमात्मन इति विद्याद
लं सत्यं विद्यान्नेदं विदन्निदं विद्वान्समुद्दिश्येन्न सह भुञ्जीत न सधमादी स्यादथ तस्याध्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३१५२४

य धर्मं व्याख्यास्याम उपस्तुराणेनापीतेवक्षोदके पूर्वाह्णेन संभिंनासुछायास्वपराह्णेनाध्यूर्ल्ह्ले
मे घेपत्तौवर्षेत्रिरात्रंवैदिकेनाध्यायेनांतरियंनास्मिन्कथांवदेतनास्यराज्ञो चनैकीर्ते
यिषेत्राद्विति वाएतस्य महतो भूतस्य नाम भवति योस्यैतदेवं न्वोनवेदब्रह्म भवति ब्रह्म न
वति ॥२४॥ तृतीयोध्यायः ॥ इति पंचमारण्यके समाप्तं ॥ श्रीरामजयराम जयजयराम ॥ अग्नि
हे वेदः ॥ संवत् १८१६ शाके १६८० मिती ज्येष्ठ कृष्ण ३ भोमवासरे तद्दिने लिखितं ज्ञा
मूदग्निवत्सगोत्री ॥ उपासनोपाख्य प्रहराद भट्टस्य दत्तं ससम ऋषिन्नामे श्रीरामार
पणमस्तु श्रीकृष्णार्पणमस्तु श्री गोपाल्ह श्रीगोविंद श्रीराम श्रीकृष्ण श्रीवासुदेव

Indira Gandhi National Centre for the Arts